

UNIVERZITA KARLOVA v Praze
FILOZOFICKÁ FAKULTA

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Richard Vacula

Přestavba fonologického systému současné polštiny s důrazem na vokalizmus

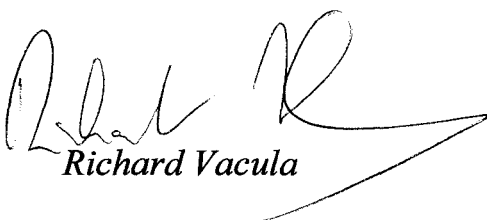
*Reconstruction of the phonological system of contemporary polish language
with an accent on the vocalic system*

Vedoucí práce: prof. dr hab. Mieczysław Balowski

Praha, 2008

Čestné prohlášení:

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně a že jsem podle svého nejlepšího vědomí a svědomí uvedl všechny použité prameny a literaturu.

Richard Vacula

Poděkování:

Rád bych tímto poděkoval za odbornou radu a pomoc vedoucímu své práce,

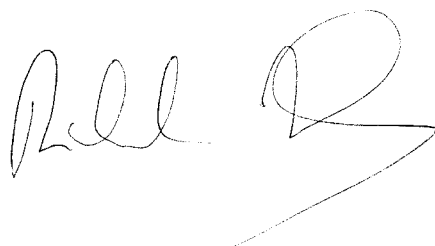
panu prof. dr hab. Mieczysławu Balowskému

a její oponentce,

paní Mgr. Renatě Rusin Dybalské, Ph.D.

Věnováno památce

Doc. PhDr. Jiřiny Hůrkové, CSc

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Renata Rusin Dybalska', with a large, stylized flourish at the end.

OBSAH

I. POLŠTINA A DYNAMIKA JEJÍHO HLÁSKOVÉHO SYSTÉMU: ÚVODNÍ POZNÁMKY	1
I.1. Téma studie a její východiska.....	1
I.1.1 Synchronie a diachronie: jejich vztah k popisu dynamiky jazykového kódu	2
I.1.2 Polský vokalizmus: zásadní přestavba	3
I.2. Cíle a metody práce	4
I.2.1 Výchozí hypotézy: diftongizace jako systémová změna.....	4
I.2.2 Použité postupy a metodologie: strukturální synchronie v kombinaci s diachronií.....	5
II. VÝCHOZÍ TEORETICKÝ RÁMEC: TRANSKRIPCE A FONEMATICKÝ SYSTÉM.....	7
II.1. Otázka transkripce	7
II.1.1 Fonetická transkripce polštiny: střet slovanského a mezinárodního úzu	7
II.1.1.1 Výhody a nevýhody různých transkripčních systémů polštiny.....	8
II.1.1.2 Obecná charakteristika transkripce použité v této práci.....	8
II.1.2 Konkrétní problematika: zápis aproximant a nazálních vokálů.....	9
II.1.2.1 Interpretace a transkripce aproximant	10
II.1.2.2 Problematika vokalické nazality a nazalizace	12
II.2. Polský hláskový systém.....	15
II.2.1 Úvodní poznámky: základní charakteristika polského hláskosloví	15
II.2.1.1 Účel obecné prezentace polského fonemického systému.....	16
II.2.1.2 Současná polština: konsonantický jazyk	16
II.2.2 Prezentace fonemického systému.....	17
II.2.2.1 Konsonantizmus.....	17
II.2.2.2 Vokalizmus.....	22
III. FONÉM /w/: ROZŠÍŘENÍ POLSKÉHO VOKALIZMU?	27
III.1. Původ a vývoj polských laterál	27
III.1.1 Charakteristika a původ polských laterál: praslovanské sonory	27
III.1.1.1 Základní popis laterál: hlásky plyné bokové.....	28
III.1.1.2 Původ polských laterál: indoevropština a praslovanština	28
III.1.2 Polské laterály z diachronního pohledu: od praslovanštiny k novopolštině	29
III.1.2.1 Období staropolské.....	29
III.1.2.2 Období středopolské a novopolské	31
III.2. Foném /w/ ze synchronního pohledu	32
III.2.1 Základní varianta fonému a jeho další alofony: aproximanty a laterály	32
III.2.1.1 Dialektální alofony polského fonému /w/: archaický stav	33
III.2.1.2 Poziční alofony fonému /w/: součást konsonantických korelačních řad	33
III.2.2 Foném /w/ a diftongy v současné polštině: sílicí vazba aproximanty na vokál.....	36
III.2.2.1 Polské diftongy: staré a nové struktury	37
III.2.2.2 Aproximanta /w/ v ostatních pozicích: oslabení a zánik.....	39
IV. NOSOVÉ SAMOHLÁSKY: NEEXISTUJÍCÍ FONÉMY?	41
IV.1. Původ a vývoj polských nosovek.....	41
IV.1.1 Nazální konsonanty: základní charakteristika.....	42
IV.1.1.1 Nosové sonory: hlásky s částečnou okluzí.....	42
IV.1.1.2 Varianty polských nosových souhlásek: početná alofonie.....	42
IV.1.2 Polské nosové samohlásky z diachronního pohledu: komplikovaná cesta od dvou nosovek ke dvěma nosovkám	44
IV.1.2.1 Původ praslovanských nosovek	44
IV.1.2.2 Nosovky v období lechickém a staropolském: opozice délky, přehláska a splynutí tэмbru.....	45

IV.1.2.3	Období středopolské: opětovná divergence témburu, zánik délky	45
IV.1.2.4	Problematika skutečné realizace nosových samohlásek z diachronního pohledu: synchronní nazalita / asynchronní nazalita / rozklad?	47
IV.2.	Polské nosové samohlásky ze synchronního pohledu	49
IV.2.1	Současná realizace etymologických nosovek: komplikovaná realita	49
IV.2.1.1	Synchronní koreláty grafémů ɛ, ą: rozklad etymologických nosovek	49
IV.2.1.2	Variantnost realizací nosovek před frikativou: nazální diftongy?	50
IV.2.2	Nové nazální diftongy: neetymologické nosovky	52
IV.2.2.1	Realizace nosovek ve výrazech typu awans: nazální monofoném?	52
IV.2.2.1	Nové nosovky: širší spektrum variant	53
V.	DOKLADY NOVÝCH VÝVOJOVÝCH TENDENCÍ V POLSKÉM VOKALIZMU A POKUS O JEJICH FONOLOGICKOU INTERPRETACI	55
V.1.	Nových tendence a jejich vnímání polskými mluvčími	56
V.1.1	Doklady splývání starých a nových orálních diftongů	57
V.1.1.1	Dětské pravopisné záměny: materiál pro výzkum fonetických změn	57
V.1.1.2	Doklady záměn: grafém ł jako univerzální korelát nesylabické součásti diftongu... ..	57
V.1.2	Konvergence ústních a nosových dvojhlásek, foném /w/ v pretuře	58
V.1.2.1	Ústní a nosové diftongy: shodná struktura?	58
V.1.2.2	Foném /w/ v pretuře, /w/ epentetické	60
V.2.	Pokus o fonologickou reinterpretaci polského vokálního systému	62
V.2.1	Orální diftongy	62
V.2.1.1	Faktory vývoje dentálního /ɫ/ v aproximantu /w/	63
V.2.1.2	Pokus o funkční interpretaci systému ústních diftongů v současné polštině	65
V.2.2	Nazální diftongy	69
V.2.2.1	Artikulační a systémové aspekty změn v realizaci fonému /ɲ/	69
V.2.2.2	Pokus o funkční interpretaci systému nosových diftongů v současné polštině	76
VI.	ZÁVĚR: DIFTONGIZACE V SOUČASNÉM POLSKÉM FONETICKÉM SYSTÉMU	81
PŘÍLOHA	.....	83
RÉSUMÉ	.....	84
	Přestavba fonologického systému současné polštiny s důrazem na vokalizmus - shrnutí	84
	Przebudowa systemu fonologicznego współczesnego języka polskiego z akcentem na wokalizm - streszczenie ..	85
	Reconstruction of the phonological system of contemporary polish language with an accent on the vocalic system – résumé	90
BIBLIOGRAFIE	.....	88

PŘEHLED POUŽITÝCH ZKRATEK

čes.	=	český, čeština	npol.	=	novopolský, nová polština
ide.	=	indoevropský, (pra)indoevropština	pol.	=	polský, polština
fr.	=	francouzský, francouzština	psl.	=	praslovanský, praslovanština
chorv.	=	chorvatský, chorvatština	slov.	=	slovanský, slovanština
kast.	=	kastilský, kastilština	stfr.	=	starofrancouzský, starofrancouzština
lat.	=	latinský, latina	stpol.	=	staropolský, staropolština
latamer.	=	latinskoamerická španělština	střpol.	=	středopolský, střední polština
nfr.	=	novofrancouzský, nová francouzština			

I
POLŠTINA A DYNAMIKA JEJÍHO HLÁSKOVÉHO
SYSTÉMU: ÚVODNÍ POZNÁMKY

I.1. Téma studie a její východiska

Jak naznačuje titul, tato práce si bude klást za cíl popsat, vysvětlit a interpretovat změny, které v současné době probíhají v polském fonetickém a fonologickém systému, zejména pak v subsystému vokalickém. V úvodní části se pokusíme vysvětlit, jaká jsou teoretická východiska studie a jaké premisy vedly k jejímu sepsání. Následně formulujeme pracovní hypotézy a definujeme cíle, ke kterým se pokusíme dospět.

I.1.1 Synchronie a diachronie: jejich vztah k popisu dynamiky jazykového kódu

Hned na úvod je třeba si položit několik otázek: předně – o jaké změny zde půjde? Dále: proč jsou tyto změny tak zásadní, že vyžadují novou interpretaci? A konečně, jak se v naší studii postavíme k onomu málo preciznímu vymezení „v současné době“?

Připomeňme na úvod, že žádný živý jazyk není statickým souborem lingvistických pravidel, neměnnou sumou axiomů. Naopak, jazyk, jakožto jev ve své nejhlubší podstatě sociální, je nesmírně dynamický systém neustále se proměňující, či přesněji inovující, na základě interakcí vnějších (kontaktní působení jiných jazyků, vlivy sociální, geopolitické a jiné) i vnitřních (vzájemné působení jednotlivých jazykových plánů, tendence k vyrovnávání i prohlubování protikladů).

Synchronní popis jazyka je nepochybně primárním úkolem jazykovědce, neboť pouze při tomto pohledu je možno zachytit jeho skutečně funkční podobu tak, jak se v daném okamžiku jeví. Zároveň však jazyková synchronie zachycuje pouze jednu z nekonečné řady těchto funkčních podob, pouze příčný řez časovou osou onoho dynamického systému, kterým je jazyk, jen – můžeme-li si zde dovolit tuto metaforu – jediné políčko ve filmovém pásu.

Každý z jazykových jevů v sobě přitom nese otisk předchozích etap, předchozích funkčních stavů, a zároveň i zárodek stavu budoucího. Mnohé jevy lze plně pochopit jen tehdy, známe-li příčinu, jejíž jsou důsledkem. A naopak, mnohé marginální tendence v jazykovém systému mohou dnes předurčovat jeho budoucí transformaci.

Tzv. synchronní popis jazyka, a zejména pak ten, který je formalizován v mluvnicích, je však nezřídka spíše zrcadlem minulých stavů než skutečně aktuálním obrazem stavu současného. Málokdy z něj také vyčteme další směřování celého systému. Vždyť každý popis se nutně neustále vzdaluje skutečnosti, neboť pouze fixuje daný okamžik svého vzniku, zatímco skutečnost se dynamicky mění.

Toto obecné tvrzení se samozřejmě úzce dotýká jazyka a především pak jeho plánu hláskového. Fonetická stavba je nikoli náhodou považována za základní jazykovou rovinu. Nejde jen o fakt, že tato úroveň obsahuje nejmenší lineární segmenty každého jazykového systému, na jejichž základě jsou teprve konstruovány segmenty vyššího řádu, které jsou teprve nositeli významů. Jde o to, že právě drobné změny na této nejnižší úrovni mohou vyvolat rozsáhlé transformace celého systému. Změna fonetická tak může vyvolat systémovou změnu morfologickou či syntaktickou nebo může dokonce zcela změnit typologii daného jazyka.

Není těžké toto tvrzení ilustrovat příkladem. Připomeňme jen, že právě fonetické splynutí koncovek nominativu a akuzativu singuláru maskulin (přesněji zánik finálních konsonantů a defonologizace až postupné artikulačně-percepční splynutí vokálů) vedlo ve slovanských jazycích ke vzniku tzv. genitiv-akuzativu a potažmo k vyčlenění kategorie životnosti (příp. „osobovosti“) jako relevantní morfologické kategorie substantiv (maskulin).

Podobně nebýt zániku pozdně latinských jmenných koncovek, nepřevažoval by jistě v dnešních románských jazycích analytický typ.

Při zkoumání jazykových změn v průběhu času a tedy při diachronním pohledu zjišťujeme, že jazykové změny probíhají často v určitých skocích, tj. střídají se ve vývoji jazyka období rychle probíhajících změn (v různých jazykových rovinách) s obdobími relativní stability a neměnnosti systému. Tento fakt patrně z jedné strany potvrzuje ono zřetězení jazykových změn, naznačené výše, kdy jedna – byť drobná – změna vyvolá řadu dalších, jež probíhají, dokud systém znovu nenalezne rovnováhu. Z druhé strany je to zřejmě doklad společenského charakteru jazyka, který jsme zmínili na samém počátku, neboť periody rychlých změn nezřídka koincidují s obdobími významných transformací ve společnosti.

I.1.2 Polský vokalizmus: zásadní přestavba

Zdá se, že polský fonetický a fonologický systém, zejména pak subsystém vokalický, procházejí v současné době podobným obdobím rychlého vývoje. Než si však přiblížíme, o jaký vývoj jde, položme si znovu otázku, co rozumíme označením „v současné době“. Tímto poměrně vágním označením zde okrajově a v širším slova smyslu rozumíme celé období novopolské a zejména pak dobu od konce 18., resp. počátku 19. století. V ní je třeba hledat kořeny dnešních dynamických změn. Odpovídá to tvrzení mnohých jazykovědců, kteří právě sem kladou počátek výrazného šíření některých změn, o kterých bude naše studie pojednávat, ale také zániku některých starých funkčních opozic, např. tzv. měkkostní korelace. Toto období lze snad můžeme dát rovněž z hlediska sociálního do souvislosti s obrovskými změnami, kterými procházela polská společnost po trojím dělení a (dočasném) zániku Rzeczpospolity¹.

V užším slova smyslu však rozumíme „současnou dobou“ období pouhých několika posledních let, řekněme od přelomového tzv. Kulatého stolu. Zdá se, že právě v této chvíli jsme v polštině svědky definitivního rozkladu některých tradičních tříd systémových opozic a přechodu k opozicím novým. Tuto silící transformaci jazykového systému by snad bylo opět možno dát do souvislosti se společenskými změnami konce 20. a začátku 21. století, kam nepočítáme jen transformace úzce politické, ale také další související tendence, jako například silící vliv angličtiny na polský jazyk apod.

Úzké zaměření na nejnovější období vývoje polského jazyka (respektive jeho systému hláskového) také vychází z faktu, že právě v posledních letech se začaly objevovat nové synchronní práce z oblasti fonetiky a fonologie, které jsou na velmi vysoké vědecké úrovni a které prezentují polský hláskový systém často značně odlišně, než tomu bylo zvykem v tradičních starších dílech. Tyto nové práce tedy poskytují dostatečnou výchozí základnu pro teoretickou část naší práce.

Zodpovíme konečně také druhou otázku položenou v samém úvodu, totiž kterých změn se bude naše práce týkat. Bylo již řečeno, že ve středu našeho zájmu bude stát polský subsystém vokalický. Ten lze z historického hlediska charakterizovat jako poměrně značně konzervativní. Dá se říci, že po období prudkých změn po rozpadu slovanské jazykové jednoty, tedy na samém počátku vývoje polštiny jako samostatného jazyka (zánik a vokalizace jerů, lechická přehláska...), probíhal jeho vývoj velmi zvolna a plynule.

Z významnějších změn snad lze uvést jen zánik fonologické relevance vokalické délky a s tím související vývoj tzv. samohlásek pochýlených (tj. polozavřených vokálů vzniklých z původních samohlásek dlouhých) a nosových (konvergence témburu polských nosovek v období silné fonologické opozice délky a jeho opětovná divergence v době jejího zániku).

¹ Či snad správněji: Rzeczpospolité.

Ostatně sama existence nazálních vokálů je známkou značné konzervativnosti ve srovnání s jinými živými slovanskými jazyky, kde nosovky zanikly vesměs záhy po rozpadu slovanské jazykové jednoty.²

Naproti tomu v moderním období se zrychlují různé hláskové změny, které již mají charakter ne pouze fonetický, ale systémový. Dověšení těchto změn tak výrazně změnilo či změnilo charakter celého polského fonemického systému a jejich důsledky se projeví rovněž v rovině morfologické.

Za nejvýznamnější změny lze nepochybně označit vokalizaci etymologického dentálního *ł* a rozklad nosových samohlásek. Vokalizace jedné z laterálních likvid ochuzuje polský konsonantický systém a naproti tomu rozšiřuje systém aproximant, které lze již de facto řadit k samohláskám (také proto nazýváme tento proces vokalizací; není ostatně náhodou, že nově vzniklá hláska [w] bývá nezřídka označována jako *neslabičné u*³).

Nejde tu však jen o přechod jednoho fonému do jiné kategorie. Vznikem nové aproximanty dochází rovněž k obohacení vokálního systému o celou řadu nových spojení diftongického charakteru – tam kde se tato aproximanta nachází v pozici před nebo po samohlásce. Takováto spojení s aproximantou /w/ byla do této doby polštině buď zcela cizí nebo se vyskytovala pouze sporadicky ve slovech přejatých. Spojení podobného charakteru s glidou /j/, která tak neměla oporu v systému, nebyla tradičně hodnocena jako diftongická. Dnes, jak se zdá, je třeba pozici dvojhlásek v polštině nově definovat.

Tato změna má ovšem i důsledek morfologický, neboť zakládá existenci zcela nové kategorie alternací (alternace *aproximanta – laterála* tam, kde dříve alternovaly dvě laterály, případně i alternace *0 – laterála* v pozicích, kde dochází k progresivnímu zániku hlásky [w]). A dalších důsledků je jistě celá řada.

Ze systémového hlediska je podobně významný rovněž fakt, že etymologické nosové samohlásky v polštině dnes přešly z větší části k bifonematické výslovnosti *orální vokál + nazální konsonant*, k realizaci dynamické až diftongické nebo že jejich nazalita zcela zanikla. Tato konstatování vedou k závěru, že došlo k celkovému oslabení a rozkolísání artikulační i fonologické pozice tradičních nosových samohlásek v systému dnešní polštiny. V současné době jsme tak svědky přechodu opozice *nazální vokál : orální vokál* k jiným třídám opozic v závislosti na hláskovém okolí.

Jestliže však na jedné straně konstatujeme rozklad či dokonce zánik tradičních nosových samohlásek, pak můžeme naopak zaznamenat vznik nových nazálních segmentů na místě spojení *orální vokál + nazální konsonant*. Zejména v pozicích před frikativami jeví jak původní nosové samohlásky tak i tato bifonematická spojení tendenci k diftongické realizaci.

Právě na tyto změny se v naší práci zaměříme. Pokusme se nyní definovat, z jakého úhlu pohledu je budeme nazírat a které jejich aspekty nás budou eminentně zajímat.

² S výjimkou kašubštiny.

³ Polsky *u niezgłoskotwórce*; viz např. STRUTYŃSKI, 1998, str. 59; .

I.2. Cíle a metody práce

I.2.1 Výchozí hypotézy: diftongizace jako systémová změna

Výše jsme předestřeli některé změny fonetického systému současné polštiny, které považujeme za zásadní. Dají se v těchto změnách nalézt jednotící tendence? Je celá tato přestavba polského vokálního subsystému nahodilá a chaotická nebo má svoji vnitřní logiku a je vedena tendencí systému dosáhnout svojí zásadní reorganizací znovu stabilního stavu? A jaké důsledky mají tyto změny pro fonologickou interpretaci polského hláskosloví?

Na tyto otázky se pokusíme v naší práci odpovědět. Za výchozí hypotézu přijmeme tvrzení, že všechny změny, ke kterým v současné době v polském vokálním subsystému dochází, byly způsobeny spolupůsobením faktorů artikulačně-fyziologických a činitelů vnitřně-systémových, na jejichž základě se také dají vysvětlit. Postulujeme zároveň, že systém, který se dal do pohybu, je ve svých změnách skutečně veden tendencí hledat nový rovnovážný stav. Toto tvrzení se rovněž pokusíme v naší práci dokázat.

Soudíme, že tímto novým stavem, ke kterému směřuje polský vokální systém, je široká akceptace diftongických či diftongoidních (resp. dokonce triftongických / triftongoidních) sekvencí, orálních i nazálních. Z tohoto pohledu lze vnímat změny, které v současnosti probíhají, jako skutečně přelomové a hluboce měnící charakter polského vokalizmu, který byl po celou dobu existence polského jazyka dominantně (ba téměř výhradně) monoftongický.

Cílem této studie je jednak podat syntetický pohled na problematiku změn v hláskovém systému, konkrétně vokalizace dentálního ł, rozkladu nosových samohlásek a s tím souvisejících jevů tak, jak jsou popisovány v pracích polských fonetiků a fonologů (zejména ve studiích nejmladšího data). Zároveň se zde pokusíme některé postuláty ověřit na základě různých dokladů ze současného jazyka a především reinterpretovat polský vokální systém z pohledu strukturálně-funkčního. Právě v syntetické prezentaci nejnovějších faktů, v jejich ověření a ve funkční interpretaci by měl spočívat přínos této práce.

Zde je na místě uvést dvě poznámky. Za prvé je zřejmé, že i při tom nejsvědomitějším studiu předchozích vývojových etap nelze s dostatečnou jistotou předvídat další vývoj. Pokusíme se zde naznačit vývojové tendence a jejich možné důsledky, ale půjde do značné míry o zjednodušení a hypotézy, které teprve další vývoj potvrdí nebo vyvrátí. Druhá výhrada se týká fonologické interpretace studovaných jevů. Je mimo jakoukoli pochybnost, že možných názírání je vždy celá řada v závislosti na přijaté metodologii a na úhlu pohledu na danou problematiku. V této studii navrhneme některé možné interpretace, které se nám jeví jako podložené a ze systémového hlediska použitelné, neznamená to však, že jiné přístupy nejsou stejně opodstatněné a že nepopisují vnitřní systémovou skutečnost stejně dobře či dokonce lépe.

I.2.2 Použité postupy a metodologie: strukturální synchronie v kombinaci s diachronií

Z metodologického hlediska vychází tato práce ze synchronní strukturní jazykovědy pražské školy. Jestliže však máme pojmut systémové změny polského hláskosloví v jejich dynamičnosti, neobejdeme se bez křížení hlediska synchronního s diachronním. Právě v dynamice daných jevů budeme hledat jejich možnou reinterpretaci, tj. na základě jejich

minulého vývoje se pokusíme definovat jejich současný stav tak, aby tato definice pokud možno odpovídala dalšímu pohybu systému. V naší práci, která je v zásadě synchronní, se tedy nevyhneme historickým (diachronním) digresím i úvahám o dalším možném vývoji.

Inherentní součástí studie jsou i některé dílčí kapitoly, které sice zdánlivě poněkud odbočují od tématu výzkumu do obecné roviny, poskytují však užitečný shrnující pohled na některé problémy v přístupu ke studovaným jevům a představují určitou teoretickou a terminologickou základnu pro celou studii. Zde mám na mysli například statě věnované otázce nazalítý a nazalizace nebo interpretaci dichotomie *semikonsonant / semivokál* a s tím spojené problematice diftongů.

Jako paralela se stavem konstatovaným v polštině bývají někdy uváděny příklady z cizích jazyků. Jde vesměs o jazyky indoevropské, které jsou jednak autorovi studie nejlépe známy a jednak jsou také polštině geneticky nejbližší.

Práce bude rozdělena do několika částí. V rámci této, první části byly formulovány výchozí hypotézy a cíle práce. V následující, druhé části a si vymezíme určitý referenční rámec. Pokusíme se tedy definovat některé důležité pojmy a jevy a povšimneme si jejich nejednoznačnosti a interpretačních obtíží. Zároveň zde uvedeme stručný výchozí přehled polského fonetického a fonologického systému tak, jak bývá nejčastěji prezentován v polských mluvnicích.

Ve třetí části se budeme věnovat otázce vokalizace polského dentálního *ł*. Po stručném diachronním přehledu, kterým budeme ilustrovat vývojové tendence polských laterál a dentálního *ł* především, se pokusíme o syntetickou prezentaci realizace tohoto fonému ze synchronního pohledu. Nevyhneme se zde ani související problematice diftongů.

V části čtvrté se zaměříme na polské nosové samohlásky. Východiskem nám opět bude diachronní přehled, na který znovu naváže souhrnný popis synchronních realizací. Pozornost zde budeme věnovat také variantnosti těchto realizací a jiným zdrojům vokalických nosovek v současné polštině.

V páté části se na základě písemných dokladů pokusíme doložit současný stav fonetických změn, popsanych výše. Následně se pak budeme věnovat problematice změn ve vokalickém systému z pohledu fonologického. Jak už bylo naznačeno, přestavba vokalického subsystému, která probíhá v rovině fonetické, s sebou nese důsledky také pro fonologický popis. V této části se pokusíme o reinterpretaci polského vokalického systému nebo alespoň o naznačení jeho možných interpretací.

Poznatky, ke kterým dospějeme, porovnáme v poslední, šesté, části naší práce z výchozími předpoklady a hypotézami a pokusíme se formulovat stručné závěry.

II
VÝCHOZÍ TEORETICKÝ RÁMEC:
TRANSKRIPCE A FONEMATICKÝ SYSTÉM

II.1. Otázka transkripce

II.1.1 Fonetická transkripce polštiny: střet slovanského a mezinárodního úzu

S vlastní problematikou výzkumu realizace a percepce sekvencí diftongického charakteru v současné polštině souvisí problém značné nejednoznačnosti fonetického (i fonologického) zápisu těchto sekvencí. V následující kapitole se pokusíme naznačit, v čem tkví úskalí různého fonetického zápisu. Zároveň definujeme systém, použitý v naší práci.

II.1.1.1 *Výhody a nevýhody různých transkripčních systémů polštiny*

Zmíněná nejednotnost zápisu souvisí s obecně různorodým používáním fonetické abecedy badateli slovanských jazyků. Jde především o konkurenci (a následné prolínání) znaků fonetického zápisu podle Mezinárodní fonetické asociace (fonetická abeceda API / IPA) a zjednodušeného fonetického zápisu uzpůsobeného pro slovanské jazyky na základě diakritického pravopisu, užívaného běžně pro zápis češtiny, chorvatštiny, lužické srbštiny, slovenštiny, slovinštiny a srbštiny při zápisu latinkou.

Pro účely popisu slovanských jazyků je zjednodušená fonetická abeceda nepochybně výhodná, neboť vychází z běžně používaných a vžitých pravopisných systémů a díky tomu poměrně dobře vyhovuje slovanským fonémickým repertoárům. Za jeden z konkrétních kladů, které z tohoto faktu vyplývají, lze považovat například zápis afrikát pomocí jediného znaku (č, ʒ apod.). Oproti digrafickému zápisu podle API ($\overline{tʃ}$, $\overline{dʒ}$, ...) tento jednoduchý systém lépe odpovídá jazykovému citění slovanských mluvčích i funkční monofonemické povaze těchto hlásek.

Nevýhodou pak je nekompatibilita tohoto zápisu s fonetickou transkripcí IPA, běžně užívanou pro jiné jazyky. Může snadno docházet k dezinterpretacím způsobeným pouze rozdílným zápisem.

Zvláště problematický je potom zápis hlásek, které nemají v systému slovanských jazyků své stabilní místo (pro své malé zastoupení nebo časově omezenou existenci). To je právě případ polského vokalizovaného *ł*, ale pochopitelně také nosových samohlásek a jiných méně obvyklých nazálních segmentů či rovněž problematika transkripce palatalizovaných konsonantů apod. Je pochopitelné, že každý jazykovědec, stojící před problémem záznamu takového segmentu, může postupovat jinak na základě svých osobních preferencí a zkušeností s fonetickou transkripcí.

Při fonologické analýze, která neklade takový důraz na přesnost vyjádření skutečné realizace daného fonému, není nakonec transkripční jednoznačnost tak důležitá. Tak například fonologické označení zmíněného polského fonému, navazujícího na etymologickou dentální laterálu, pomocí znaku */ł/* je sice nepřesné, protože základní – nejrozšířenější, bezpříznakovou – variantou tohoto fonému je, jak ještě uvidíme dále, hláska [w], avšak v zásadě i takové označení zahrnuje všechny realizace a navíc vychází ze zavedeného grafického úzu.

Naproti tomu při analýze fonetické je nutně kladen důraz na co nejpřesnější vyjádření dané hlásky. Ten se nejvýrazněji projeví při snaze o popis artikulace, která je v daném jazyce nová či méně obvyklá. Polonista je tak postaven před problém volby transkripčního kódu, který – jak jsme naznačili – lze řešit různými způsoby.

Je proto nutné, abychom definovali transkripční systém, který bude užíván v této práci. V následující kapitole tedy vymezíme základní transkripční rámec použitý pro naši studii.

II.1.1.2 *Obecná charakteristika transkripce použité v této práci*

I v souvislosti s naší prací jsme naráželi na výše zmíněné problémy při volbě transkripce. Snaha o co možná nejvyšší míru jednoznačnosti při zápisu fonetických realizací a kompatibility s pracemi týkajícími se jiných jazyků nás vedla k důslednému užívání mezinárodní fonetické transkripce API.

Autor si je dobře vědom určité nepřehlednosti tohoto znakového systému pro zápis slovanských jazyků. Ta je patrna zejména v obecné části věnované popisu polského repertoáru fonémů a jejich variant, kdy důslednost v užívání transkripce API místo jednoznačně konotovaných a vžitých znaků slovanské (polonistické) transkripce vede jednak k užívání složitých spřežek pro afrikáty (např. $\sqrt{tj}$) místo běžného /č/, jednak k rozlišování některých fonémů a variant za pomoci dodatkových diakritických znamének, která mohou běžnému čtenáři komplikovat porozumění textu (např. označování dentálního [ʃ] pomocí znaku [ʃ̣]).

Domníváme se však, že tato relativně menší přehlednost transkripce API, která může překážet v obecné části naší práce, je vyvážena přínosem jejího užití v části věnované konkrétní problematice realizací studovaných segmentů. Zde je podle našeho názoru zmíněná snaha o jednoznačnost zápisu plně na místě.

V rámci jistého zjednodušení se však i v naší práci v některých kapitolách odchýlíme od důsledné transkripce podle standardů API. Například v diachronních pasážích v případě *transliterace* historických výrazů, resp. zaznamenání rekonstruovaných výrazů praindoevropských a praslovanských, a také při popisu vývoje hláskových skupin bude z důvodu přehlednosti a textové ekonomičnosti užito tradičního slovanského zápisu, zejména pak znaků *ь, ъ* pro tzv. jery, znaků *е, о* pro nosové samohlásky, apostrofu za znakem hlásky pro její palatalizaci (např. *m´*) a znaků *˘, ˘* pro označení délky samohlásky nebo sonanty (např. krátké *ă* / dlouhé *ā*; v případě použití obou znaků zároveň, např. *ǣ*, jde o vývoj týkající se dané samohlásky / sonanty bez ohledu na její délku). Výjimečně byl také pro jednoduchost textu (mimo transkripci konkrétních výrazů) použit symbol *ʃ* místo znaku API pro dentální [ʃ̣].

Znaky *ь, ъ* budou v případě potřeby užity i ve fonetickém přepisu vzhledem k tomu, že naše vědomosti o konkrétní realizaci těchto superkrátkých samohlásek jsou pouze rekonstruované. Jejich realizace se navíc v průběhu času a v závislosti na regionu nutně měnila.

Při transkripci výrazů bude v této práci odhlédnuto od přízvuku a jiných suprasegmentálních jevů, protože prozodie nemá bezprostřední souvislost se studovanými segmenty.

Jestliže jsme definovali obecný rámec pro záznam zvukové podoby současné polštiny, je potřeba věnovat se nyní blíže problematice zápisu konkrétních studovaných jevů. V následujících dvou kapitolách se proto zaměříme na otázku aproximant a vokalické nazality. Překročíme však již hranici prostých úvah o transkripci a budeme se zabývat – prozatím ve velice obecné rovině – rovněž problematikou interpretace těchto hlásek.

II.1.2 Konkrétní problematika: zápis aproximant a nazálních vokálů

V tomto podrobnějším popise transkripční a obecně interpretační problematiky jevů, které jsou cílem naší práce, se budeme nejprve podrobněji věnovat zvukovému korelátu grafému *ł* a obecně otázce aproximant, později nosovým samohláskám. Toto pořadí bude dodrženo i v dalších částech naší práce.

II.1.2.1 Interpretace a transkripce aproximant

V souvislosti s vokalizací etymologického polského *ł* se budeme neustále setkávat s teorií aproximant. Za takovou hlásku lze totiž právě vokalizované *ł* považovat.

Hlásku [w], stejně jako [j], lze zařadit do určité přechodové kategorie mezi subsystemem konsonantickým a vokalickým. Se systémem souhláskovým tyto hlásky spojuje nesylabičnost – nemohou tvořit akustický vrchol slabiky, stejně jako konsonanty tvoří pouze preturu či kodu.⁴ Kromě toho se také délka jejich trvání blíží spíše souhláskám než samohláskám a jak konstatuje M. Sawicka, chybí jim stadium artikulačního ustálení⁵.

Naproti tomu se samohláskami mají společnou tónovou podstatu, šumová složka je v jejich spektru zanedbatelná.⁶ Je to dáno především mírou jejich „otevřenosti“: úžina, kterou při jejich realizaci vytvářejí artikulační orgány, bývá popisována sice jako menší než je tomu u odpovídajících vysokých (zavřených) vokálů [u], [i], avšak jako větší v porovnání s frikativami.⁷

Tento druh hlásek bývá nazýván *aproximantami* nebo *glidami*.⁸ Někdy dochází k terminologickému rozlišování těchto dvou označení, ale my je v naší práci budeme používat synonymně. Naproti tomu se pokusíme o odlišení dalších dvou termínů, a to: *semikonsonant (polosouhláska)* a *semivokál (polosamohláska)*. Toto rozlišení úzce souvisí s problematikou diftongů.

Aproximanty se spojují se sousedním vokálem (slabičným vrcholem) v tautosylabickou strukturu vokalického charakteru, která bývá nazývána *diftong (dvojhláska)*. Užívání tohoto termínu zpravidla závisí také na fonologickém hodnocení takovéto struktury v daném jazyce – pokud je interpretována jako monofoném (s dvojitou artikulací, resp. jako samohláska se dvěma artikulačními cíli), pak bývá termín diftong užíván běžně. Pokud tomu tak není, není jeho užívání pravidlem. My zde však postulujeme, že bez ohledu na fonologické hodnocení je z fonetického hlediska každé spojení vokálu s aproximantou diftongem.

Akceptace diftongů z fonologického hlediska bývá také rozdílná podle toho, zda glida předchází vokál (tzv. diftongy stoupavé) nebo zda následuje až po vokálu (diftongy klesavé). obecně bývají častěji akceptovány diftongy klesavé, a to jak v odborných pracích, tak i v povědomí běžných uživatelů jazyka.⁹

⁴ Viz např. TLÁSKAL, 2006, str. 38.

⁵ SAWICKA, 1995, str. 115.

⁶ DUBĚDA, 2005, str. 72.

⁷ Ibid., str. 68.

⁸ TLÁSKAL, 2006, str. 76.

⁹ Zřejmě ne náhodou je francouzština obecně považována za jazyk bez diftongů, přestože struktury odpovídající stoupavým dvojhláskám se v jejím systému vyskytují (např. *ciel* [sjel], *douane* [dwan], *puis* [pɥi]). Diftongy klesavé jsou v ní však neznámé a tento fakt zřetelně převažuje. Naproti tomu kastilština zná oba typy (diftongy stoupavé i klesavé) a oba jsou také za dvojhlásky považovány (např. *cielo* [θjelo], *puerto* [pwerto], *oiga* [oiga], *Ceuta* [θeɥta]). K tomuto tématu viz ještě: DUBĚDA, 2005, str. 52; TLÁSKAL, 2006, str. 76.

S rozdílem interpretace bývá spojován i rozdíl v názvosloví. Termín polosouhláska a polosamohláska sice bývá někdy volně zaměňován, častěji se však o semikonsonantu hovoří v pozici antevokální (a bývá potom označován zpravidla symbolem [w], [j] apod.), o semivokálu naopak v kontextu postvokálním (a označuje se pak nejčastěji pomocí znaku pro nesylabický vokál: [ɥ], [ɨ] apod.). Položme si otázku, zda má toto dělení oporu v jazykové skutečnosti.

Pro oba typy hlásek, které jsme si zde vymezili, platí základní charakteristika zmíněná v úvodu této kapitoly. Jak ale konstatuje T. Duběda¹⁰:

„(...) prvek předcházející jádru slabiky projevuje svou souhláskovost zřetelněji, neboť je součástí pretury, inherentně charakterizované výraznější strikturou, polovokál následující po slabičném jádru již nemá tendenci k návratu do souhláskové artikulace (...).“

Zdá se tedy, že z čistě fonetického hlediska je skutečně patrný určitý rozdíl: semikonsonant je charakterizován větší artikulační sevřeností, charakteristickou pro souhlásky, semivokál pak naopak uvolněností, typickou pro samohlásky. To zároveň vysvětluje, proč i klesavé diftongy bývají (percepčně i artikulačně) snáze hodnoceny jako (vokální) dvojhlásky. Naproti tomu semikonsonant se může vyskytovat i v kontextu nesousedícím se samohláskou, tedy v pozici typicky konsonantické.¹¹ Měli bychom tu ještě upřesnit, že podle našeho názoru je třeba výskyt semivokálu dále omezit na *tautosylabickou* vokální pozici, tj. takovou, kdy po polosamohlásce následuje konsonant nebo morfematically předěl. V opačném případě se totiž aproximanta stává preturou následující slabiky a získává charakteristiky semikonsonantu. Porovnej kastilské výrazy:

oigo [o̞.ɡo] // *oyen* [o.jen]

V naší práci se přidržíme předestřenému dělení aproximant a budeme i v transkripcích důsledně rozlišovat znaky [w], [j] pro polosouhlásky a [ɥ], [ɨ] pro polosamohlásky u vědomí toho, že artikulační i percepční rozdíl je zde skutečně minimální a naše dělení je tak do značné míry konsensuální.

Pokud jde ovšem o hodnocení fonologické (resp. fonémické), pak již z principu není mezi těmito hláskami rozdíl, neboť jsme si jejich distribuci od počátku definovali jako komplementární – nemohou se vyskytnout ve stejném kontextu. Za reprezentanta fonému pak budeme považovat variantu semikonsonantickou /w/, /j/, jejíž distribuce je širší pokud jde o typy kontextů a lze ji tak považovat za bezpříznakovou.

Poslední poznámka se týká fonetické transkripce diftongů. API umožňuje vyjádřit dvojí artikulaci pomocí spojovacího obloučku nad nebo pod znaky odpovídajících dílčích segmentů (např. afrikát: české *c* [ts], *č* [tʃ]) a tutéž diakritiku lze použít také pro diftongy, zejména tam, kde jsou oba členy kvalitativně na podobné úrovni (např. české *ou* [ɔ̞]). Diftong je také možno explicitně neoznačovat, neboť vyplývá z juxtaopozice aproximanty a vokálu (pak je ovšem třeba u klesavých diftongů důsledně označit neslabičnost druhého členu: např. polské *eu* [ɛ̞]). Případně lze kombinovat oba způsoby, jak jsme to učinili v případě kastilských diftongů v poznámce 9.

Domníváme se, že značení diftongů pomocí spojovacího obloučku pro dvojí artikulaci je vhodné zejména tam, kde jde skutečně o dva artikulační cíle v rámci jediného fonému, tj. kde je diftong hodnocen i z hlediska fonologického jako jediný segment. Vzhledem k tomu,

¹⁰ DUBĚDA, 2005, str. 52.

¹¹ Viz např. český výraz *jdou*.

že v polštině je hodnocení dvojhlásek problematické, budeme v naší studii užívat zápisu bez spojovací diakritiky, ovšem s důsledným označováním aproximant.

Nyní je třeba věnovat se druhé konkrétní oblasti, která je z hlediska fonetické transkripce problematická, a tou je označování nosovosti vokalických segmentů.

II.1.2.2 *Problematika vokalické nazality a nazalizace*

V rámci této kapitoly se pokusíme vymežit, co zde budeme označovat termíny *nosovost (nazalita)* a *nazalizace*. Zároveň je samozřejmě třeba v této souvislosti ujednotit transkripci.

Nosovostí (nazalitou) se obecně ve fonetických i fonologických pracích rozumí distinktivní rys segmentů (konsonantů i vokálů) spočívající v zapojení nosní rezonanční dutiny do artikulace dané hlásky. Toto zapojení je z fyziologického hlediska umožněno snížením přepážky oddělující dutinu nosní od ostatních rezonančních dutin, díky čemuž tudy může pronikat výdechový vzduchový proud.

Nazální rezonanci lze v jistém smyslu považovat za sekundární. Jednak z artikulárního hlediska, protože doprovází základní artikulaci hlásky v dutině ústní. Dále však také z hlediska vztahu nosového subsystému a (základního) systému hlásek ústních; existence nosové hlásky totiž zpravidla implikuje v daném fonetickém / fonologickém systému existenci hlásky orální o stejném místě artikulace, tj. nosovka o určitém místě artikulace většinou v tomto systému existuje tehdy, je-li zde zároveň přítomna také odpovídající hláska ústní (toto pravidlo ovšem neplatí bez výjimek, jak uvidíme i v souvislosti s polštinou). Obecně rovněž platí, že počet nazál zpravidla nepřevyšuje počet hlásek orálních. Proto bývá nazální subsystém (zejména v případě samohlásek) považován za odvozený.

Zapojení nosní rezonanční dutiny se může týkat jak artikulace souhláskové tak i artikulace samohláskové (a samozřejmě také artikulace polosouhláskové / polosamohláskové, chceme-li ji vydělit jako zvláštní typ). Zatímco však u souhlásek vystačíme při fonetickém popisu většinou pouze s konstatováním přítomnosti / nepřítomnosti distinktivního rysu [nosovost], u samohlásek je celá problematika komplikovanější.

První problém spočívá v tom, ve které fázi artikulace samohlásky dochází ke snížení měkkého patra a uvolnění průchodu do nosní dutiny. Pokud je nosová rezonance přítomna od počátku artikulace samohlásky (od intenzní fáze) a po celou dobu jejího trvání, hovoříme o nosovosti synchronní. Takovou mají z indoevropských vokalických systémů např. samohlásky francouzské:

<i>vingt</i>	[vě]
<i>bon</i>	[bõ]
<i>cent</i>	[sõ]
<i>lundi</i>	[lõdi]

V mnohých jazycích – a sem patří právě polština a do jisté míry také např. portugalština – dochází k uvolnění průchodu do nosní dutiny a nosová rezonance je tedy opožděna za rezonancí ústní. V tomto případě hovoříme o asynchronní nosovosti.

Zde vyvstává problém s transkripcí takového jevu. Jestliže jsme konstatovali, že první fáze daného vokálu se realizuje jako samohláska ústní a teprve další jako samohláska nosová, vnucuje se analytické lineární označení pomocí dvou odpovídajících symbolů. Tak například asynchronně realizované nosové e by bylo zapsáno pomocí znaků „e“ a „ě“. Spojitost

realizace v rámci jedné hlásky by pak byla naznačena stejně jako v případě afrikát znakem pro dvojí artikulaci $\bar{\quad}$. Ostatně také v případě afrikát jde o analytické lineární naznačení realizace daných hlásek. Výsledný symbol by pak měl následující formu: [eē].

Takovéto označení sice odráží dvojfázovou podobu realizace dané hlásky, může být však matoucí z hlediska metriky. Samohláska s asynchronní nosovostí totiž může, ale nemusí být dvoumórová.

I proto se většinou dává přednost jiným způsobům znázornění asynchronní nazality, většinou pomocí povýšeného symbolu „n“ nebo „N“ za transkripčním znakem dané samohlásky, např. [eⁿ] nebo [e^N].

Toto označování má ještě jiný praktický význam. Při asynchronní výslovnosti dochází totiž často k tomu, že měkké patro, které se snížilo až během artikulace dané samohlásky, má na druhou stranu tendenci opožďovat se také při svém návratu a nosová rezonance tak přesahuje až do intenzní fáze následující souhlásky. Vzhledem k tomu, že artikulační orgány již zaujímají postavení charakteristické pro realizaci této souhlásky, projeví se prodloužená nosová rezonance jako velice krátký konsonantický element, který bývá někdy nazýván konsonantický skluz. Právě pro tento skluz se hodí zápis s povýšeným symbolem konsonantu.

Asimilací k následující souhlásce může tento nosový element nabývat různého tónu (bývá pak označován např. [e^m], [eⁿ] apod.). Při výrazněji prodloužené nazální rezonanci se může nosovost vydělit ze samohláskové artikulace jako samostatný nazální konsonant.

Dalším interpretačním a zejména transkripčním problémem je koartikulační nazalizace samohlásky. Jak totiž konstatují někteří současní badatelé, moderní instrumentální fonetika prokázala, že každý vokál je v pozici před nazálním konsonantem nazalizován (v polské terminologii se vedle výrazu *samogłoski znazalizowane* užívá rovněž adekvátní domácí termín *samogłoski unosowione*). V souladu s tímto pozorováním pak mnozí současní polští fonetické transkribují všechny samohlásky v pozici před nosovou souhláskou pomocí znaku pro orální samohlásku doplněného o tildu, například: mama [māma], ton [tōn] (přičemž fonematický zápis zůstává samozřejmě /mama/, /ton/).¹²

Toto důsledné lpění na koartikulačních nuancích zjištěných citlivými přístroji se nám však jeví jako neúčelné až zavádějící. Z jedné strany zbytečně komplikuje fonetický zápis, který standardně pracuje především s jednotkami (hláskami, alofony) postřehnutelnými prostým uchem. Nebývá tak zvykem označovat ve fonetické transkripci například labializované /k/ v pozici před vokálem /u/ (tj. [k^w], např. *kubek* [k^wubek]) přestože existence této varianty je objektivně doložena a právě v případě polštiny jsou koartikulačně podmíněné artikulační varianty konsonantů poměrně výrazně identifikovatelné.

V úvodní části jsme sice konstatovali, že fonetický zápis by narozdíl od fonologického (fonematického) měl co možná nejvěrněji zachycovat skutečnou podobu artikulovaného výrazu. Není však pochyb, že podobně jako přepis fonematický je i fonetická transkripce pouhou konvencí a že i její znaky představují abstrakci určitého (byť nižšího) stupně. Se zpřesňováním přístrojů pro fonetickou analýzu by bylo možné donekonečna zpřesňovat také fonetickou abecedu dodáváním sekundárních diakritických znamének, což by však v důsledku vedlo k neustálému snižování přehlednosti. Chceme-li tedy používat transkripční systém alfabetského typu, musíme akceptovat fakt, že jeden znak v sobě nutně zahrnuje množství konkrétních realizací.

¹² Např. OSTASZEWSKA, TAMBOR, 2008, str. 53. Naproti tomu M. Wiśniewski charakterizuje tuto nazalizaci jako variantní a konstatuje (a označuje) ji navíc pouze v (tautosylabické) pozici před nazálními aproximantami [ū], [ī], před nazální labiovelárou [ŋ] nebo před koronární nazálou s oslabenou okluzí, kterou označuje [ñ] (WIŚNIEWSKI, 2001, str. 109-110).

Problém konkrétní realizace segmentu a jejího korelátu v podobě znaku fonetické transkripce je zvláště komplikovaný právě v případě nosových samohlásek. Není totiž pochyb, že kategorie nazality, resp. nazalizace v sobě zahrnuje celou škálu stupňů (míry) této vlastnosti. Při popisu fonologickém snad můžeme vystačit s binární opozicí [+/– nazalita], na úrovni fonetické se však nepochybně jedná o opozici graduální. Komplikované je ovšem stanovení počtu stupňů této opozice (stupňů nazalizace) a jejich grafických korelátů v systému fonetické transkripce.

Domníváme se, že by bylo třeba zde vydělit alespoň tři stupně nazality / nazalizace:

1. *vlastní nazalita nebo plná nazalizace*: jde o inherentní vlastnost dané hlásky, o jeden z jejích z distinktivních rysů; rezonance v nosní dutině je přítomna po všechny fáze artikulace dané hlásky a je také po celou dobu artikulace percepčně výrazná (polský foném /m/ ve výrazu *mój* [mu̯j], francouzský foném /õ/ ve výrazu *bon* [bõ]);
2. *(částečná) nazalizace*: poměrně široká kategorie mezi dvěma krajními typy popsány v bodech 1 a 3; jde o vlastnost dané hlásky, která není přítomna po celou dobu artikulace nebo není artikulována tak výrazně (s takovou silou) jako při plné nosovosti; bude sem patřit např. asynchronní nosová výslovnost vokálů; tato „neplná“ nosovost však evokuje také kategorie typu: asynchronní nazalita, konsonantický nazální skluz, sekundární nosovost, fakultativní nebo neutralizovatelná nosovost, nefonematická nazalita/nazalizace apod.; v navrhovaném dělení tedy budeme označovat hlásku jako nazalizovanou tehdy, jestliže jednak nebude nazalita provedena výrazně po celou dobu jejího trvání a jednak pokud tato nazalita bude problematická z hlediska fonologického (např. polské nazalizované diftongy typu *awans* [awaũs]);
3. *koartikulační nazalizace*: jemná, mluvčími jazyka zpravidla percepčně neregistrovaná a především artikulačně nezamýšlená nazalizace vokálu v pozici před jakýmkoli nazálním konsonantem, jak bylo popsáno výše (např. zmíněný polský výraz *mama* [mãma]); důležité je, že tato nazalizace vzniká nezáměrně, pouhým pozičním spolupůsobením dvou sousedících hlásek (narozdíl od nazalizace v bodě 2, která je na hláskovém okolí nezávislá a záměrná)

Jak vidíme, nastává zde problém s fonetickou transkripcí API, která pomocí tildy nad znakem dané hlásky dokáže vyjádřit jediný stupeň nazality / nazalizace. Existují ovšem různé možnosti odlišení plné nazality (zmíněného typu *bon* /õ/), vyjádřené tildou, a nazalizovanosti přecházející do různých druhů nazálních skluzů pomocí povýšených znaků nazálních konsonantů (typu [o^ɳ]) či diftongického spojení s nazální aproximantou ([w̃], [ĩ] apod.) dle skutečné realizace. Je však obtížné odlišit třetí stupeň nazality.

L. Dukiewicz konstatuje¹³:

„[Znazalizowane samogłoski są dźwięki o nosowości] zależnej od kontekstu. Według dość rozpowszechnionej opinii samogłoski nosowe mają silniejszy rezonans nosowy, tzn. artykułowane są z bardziej opuszczonym podniebieniem miękkim niż znazalizowane“

¹³ DUKIEWICZ, 1995, str. 29.

Jak bylo řečeno výše, koartikulační nazalizace byla zjištěna teprve citlivými přístroji a mluvčí, resp. posluchač daného jazyka nejen že ji z artikulačního hlediska nezamýšlí, ale zpravidla ji ani percepčně neregistruje.¹⁴ Taková nazalizovaná hláska tedy zůstává určitým konstruktem, je irelevantní nejen pro systém fonologický (fonematický), ale rovněž pro systém fonetický, neboť na úrovni běžné segmentální artikulace i percepce de facto neexistuje.

Jestliže jsme v úvodu této kapitoly konstatovali, že transkripční systém fonetický představuje stejně jako systém fonologický (fonematický) abstrakci určitého stupně, pak se domnívám, že pro účely běžného fonetického popisu jazyka by měla tato abstrakce odrážet především akustickou podobu jazyka, postřehnutelnou lidským uchem. To je jeden z důvodů, proč jsme se rozhodli v naší práci koartikulačně nazalizované hlásky při transkripci neoznačovat.

Další důvod souvisí se zmíněnou nejednoznačností transkripčních korelátů. Pro naši práci je velice důležité odlišit zamýšlenou (intenční) nazalitu od nezamýšlené, slyšenou či slyšitelnou nosovost od té, kterou běžné ucho nezachytí. Označování obou stupňů nosovosti pomocí stejného symbolu (vokál + tilda) by vedlo ke snadným záměnám a v důsledku k nejasnosti a nepřehlednosti textu.

V naší práci tedy nebudeme přihlížet ke koartikulační nazalizaci vokálů. V rovině fonetické i fonologické je budeme označovat grafémem vyhrazeným v API pro samohlásku orální (např. *mama* [mama], /mama/, *ton* [tɔn], /ton/). Tildu či povýšené znaky nazálních konsonantů zde vyhradíme pro samohlásky nazální či nazalizované systémově a intenčně, tedy nikoli pouze koartikulačně.

Přejdeme nyní od problematiky transkripce ke standardnímu popisu polského fonetického (resp. především fonematického) systému. Bude pro nás výchozím rámcem pro úvahy v dalších kapitolách.

---

¹⁴ Je ovšem pravda, že cvičené ucho tuto nosovost odhalí (narozdíl od koartikulační nazalizace konsonantu). Jak uvádějí J. Ostaszewska a J. Tambor (OSTASZEWSKA, TAMBOR, 2008, str. 36): „*O głośkach znalizowanych (...) mówi się wtedy, gdy częściowe otwarcie kanału nosowego wynika jedynie z wzajemnych oddziaływań głosek na siebie. Nazalizacja jest możliwa do słyszenia (percepcji) właściwie tylko w samogłoskach (...) występujących przed spółgłoskami nosowymi (...). W wypadku spółgłosek nazalizacja jest w ogóle „gołym uchem“ niewyczuwalna (niesłyszalna).*“

II.2. Polský hláskový systém

II.2.1 Úvodní poznámky: základní charakteristika polského hláskosloví

V úvodu k této kapitole si velice krátce povšimneme důvodů, které vedly k zařazení tohoto stručného přehledu do naší práce a popíšeme jeho strukturu. Následně se pokusíme podat úvodní a obecnou charakteristiku polského fonemického systému.

II.2.1.1 Účel obecné prezentace polského fonemického systému

V rámci této vstupní části k celé studii, která má podat základní teoretický rámec, je jistě na místě povšimnout si polského hláskového a především fonemického systému jako celku. V dalších částech naší práce se budeme věnovat konkrétním otázkám, což by nebylo možné bez určité přehledové informace. Tato kapitola si tedy ještě neklade za cíl ani polemiku ani pokus o interpretaci faktů. Daný přehled má být pouze schématem, určitým referenčním rámcem, který nám pomůže zorientovat se v základních zvukové stavby polského jazyka.

Tato vstupní informace bude tedy prezentována z pozic určitého průměru běžně uváděných informací o polském hláskosloví. Nebudeme zde zacházet do podrobností a dotýkat se problematických jevů. Učiníme tak pouze v případech, kdy má daný jev určitou důležitost pro naši studii.

Z tohoto důvodu také může působit následující přehled poněkud disproporčním dojmem: některým otázkám bude věnována větší pozornost, jiné pak budou pouze zmíněny či dokonce zcela pominuty. Vynecháme tak například otázku suprasegmentálních jevů v současné polštině, protože s tématem naší práce souvisejí jen vzdáleně.

Při psaní této kapitoly vycházíme z faktu, že detailní popis polského hláskosloví jako celku není cílem naší práce, a z přesvědčení, že podrobné informace o polském hláskosloví lze snadno nalézt v pestré škále odborných publikací (na některé z nich odkazuje seznam použité literatury na konci této studie).

Tuto kapitolu je tedy třeba vnímat jako stručné zasvěcení či připomenutí problematiky polského fonetického / fonologického systému, ve kterém bude větší pozornost věnována pouze jevům pro naši práci důležitým. Zároveň je zde stručně podán základní přehled transkripčních znaků běžných v polských jazykovědných pracích.

II.2.1.2 *Současná polština: konsonantický jazyk*

Současná polština bývá hodnocena jako jazyk konsonantický, ovšem poměrně vyjádřená míra převahy konsonantismu závisí na fonologickém přístupu k celému systému, konkrétně na způsobu hodnocení fonologické platnosti palatalizovaných konsonantů na straně jedné a dvojice I-ových hlásek na straně druhé (a na některých dalších sporných fonologických otázkách). O této problematice se ještě zmíníme níže. Na úvod pouze konstatujeme, že v současnosti bývá pro polštinu nejčastěji uváděn následující poměr konsonantických fonémů k fonémům vokalizickým:

28 : 8
tj. 77,8 % : 22,2 %

Tato převaha konsonantismu, která se týká repertoáru fonémů, se projevuje – ačkoli již ne tak výrazně – také při procentuálním vyjádření zastoupení konsonantů / vokálů v běžné polské výpovědi. Zde se poměr konsonantů ku vokálům pohybuje zhruba kolem hodnot:

57 % : 43 %¹⁵

Tendence k převažujícímu konsonantismu se konečně odráží i ve slabičné struktuře. Polské slabičné vzorce jsou poměrně komplikované, pretura může být obsazena až čtyřmi souhláskami a koda až pěti, přičemž jak pretura tak koda může být tvořena konsonantickou skupinou o stoupající, klesající i střídavé sonoritě, například:¹⁶

drgnać
mdlić
semestr
przestępstw

Jak však uvidíme v dalších částech naší práce, oproti tomuto tradičnímu pojetí se současný poměr vokalických elementů ku konsonantickým prudce mění. V tuto chvíli se však budeme věnovat tradičnímu popisu polského hláskosloví.

II.2.2 Prezentace fonemického systému

Konstatovali jsme, že polský konsonantický systém je bohatší než systém vokalický. Naši prezentaci proto zahájíme právě polským konsonantizmem a teprve ve druhé části přejdeme k vokalizmu. Jak již bylo řečeno, upozorníme zejména na některé jevy, které jsou pro naši práci užitečné.

II.2.2.1 Konsonantizmus

Základní charakteristikou polského konsonantizmu jsou dvě korelační řady: jednak korelace znělostní a jednak korelace měkkostní (resp. palatalizační).

Znělostní korelace

Znělostní korelace se v polštině, podobně jako v mnohých jiných jazycích, týká okluziv (/d/ – /t/), frikativ (/z/ – /s/) i afrikát ($\sqrt{dz}$ / – $\sqrt{ts}$ /). Specifikem polštiny oproti většině jiných (zejména indoevropských) jazyků je existence neznělých variant fonémů sonorních.¹⁷ Jde o poziční varianty sonor na konci výrazu po neznělé souhlásce a uprostřed výrazu mezi dvěma neznělými souhláskami, tedy:

¹⁵ Na základě vlastního výzkumu na korpusu představovaném publicistickým textem o rozsahu 22 386 fonemických segmentů.

¹⁶ Příklady dle SZPYRA-KOZŁOWSKA, 2002, str. 35 a 153.

¹⁷ Např. v případě nazál je podle T. Dubědy v ním zkoumané jazykové databázi 93 % znělých (DUBĚDA, 2005, s. 87).

KL# → KL_o#
KLL → KL_oL¹⁸

Pravidelně se realizují v případě nazál (např. *pieśń* [pʲjɛɕɲ], *kosmki* [kɔsmkʲi]), likvid (např. *wiatr* [vʲjatɹ], *myślcie* [miɕlɕɛ]) a dokonce v případě nově vzniklé aproximanty /w/ z původního dentálního /l/ (např. (*on*) *miotł* [mʲjɔtw̥], *plótszy* [plutw̥ʲi]). Fakultativně může dojít ke ztrátě znělosti sonor také na začátku výrazu před neznělou souhláskou (např. *rteć* [rɕɛntɕ], *łśnić* [lɕɲitɕ], *mszyca* [m̥ʲitsa]).¹⁹

Neznělé varianty sonor jsou artikulovány tak, že po realizaci předcházející neznělé souhlásky zaujmou artikulační orgány pozici odpovídající artikulaci dané sonory, avšak do produkce této hlásky již nejsou zapojeny hlasivky. Výdechový proud v případě likvid a aproximanty ještě prochází, bývá však již oslaben, v případě nazál bývá realizována okluze, avšak zpravidla již nedochází k její charakteristické explozi a je plynule uvolněna při přechodu k iniciální hlásce následujícího slova nebo při uvolňování artikulačních orgánů před césurou.

Při velmi pečlivé, např. scénické mluvě může dojít k realizaci „pobočné slabiky“²⁰ a k částečné sonorizaci dané hlásky. Realizaci sonor v pozici na konci slova po neznělé souhlásce lze srovnat např. s francouzským „neslabičným r, l“ ve slovech *théâtre*, *peuple*.

V případě fakultativních iniciálních variant mluvidla zaujmou pozici pro artikulaci dané sonory, ale činnost hlasivek započiná až při realizaci nejbližší znělé hlásky daného výrazu.

Měkkostní korelace

Druhou tradiční polskou korelací je korelace měkkostní, resp. korelace palatalizace. Ta má ve slovanských jazycích dlouhou tradici, připomeňme zde proto velice stručně její charakteristiku z diachronního pohledu.

Jednotlivé slovanské jazyky zdědily z období společného vývoje stav, kdy samohlásku přední řady mohla předcházet pouze souhláska palatalizovaná (ve významu sekundární palatální artikulace, teprve později v některých případech ve významu změny místa základní artikulace) a naopak samohlásku zadní řady pouze souhláska nepalatalizovaná. Palatalizované konsonanty byly tedy pouze komplementárními pozičními variantami, funkční opozice spočívala ve vokální korelaci „samohláska přední / samohláska zadní“. Vzhledem k úzké provázanosti kvality vokálů a konsonantů v rámci slabiky se někdy pro tuto fázi vývoje slovanských jazyků hovoří o existenci sylabémů.

Během vývoje polštiny byl však tento stav narušen jednak tzv. lechickou přehláskou, kdy v pozici před dentálními konsonanty dochází ke změně předních samohlásek [e], [æ] (ě) [ě] v samohlásky zadní [o], [ɑ] (/a/) [õ] při zachování palatalizace předcházející souhlásky, a jednak zánikem a vokalizací jerů, kdy je opět zachována palatalizace konsonantu předcházejícího původně zaniklý měkký jer a zároveň se po nepalatalizovaném konsonantu může vyskytnout přední samohláska [e] z původního tvrdého jeru. Vznikají tedy minimální páry typu:

¹⁸ Kde K = jakýkoli neznělý konsonant, L = jakákoli sonora, # = předěl, konec výrazu.

¹⁹ Např. podle: SZPYRA-KOZŁOWSKA, 2002, str. 65.

²⁰ Podle T. Dubědy může obecně každý sekundární vrchol sonority vyvolávat částečný dojem slabiky (DUBĚDA, 2005, str. 132). V polštině se tak s nimi můžeme setkat nejen u finálních postkonsonantických sonor, ale také u iniciálních prekonsonantických, jaké byly uvedeny výše: *łśnić* apod.

mara /mara/ : *miara* /m^ɨara/ ← /mara/ : /mæra/

Tím vzniká funkční opozice „konsonant palatalizovaný (akusticky „měkký“) : konsonant nepalatalizovaný (akusticky „tvrdý“).

V dalším vývoji došlo k částečným posunům (vzhledem ke změně místa a způsobu artikulace některých konsonantů a k dalším palatalizacím). Palatalizační tendence se však ukázala natolik silná, že v dnešní polštině téměř všechny konsonanty (i ty, které samy kdysi vznikly palatalizací a posléze prošly depalatalizačním procesem) mají podobu palatalizovanou a nepalatalizovanou a ustaluje se tak druhá korelační řada vedle korelace znělostní.

Vzhledem k tomu, že naprostá většina část polských konsonantů může vstupovat do obou popsaných korelací, vytváří prvky těchto korelací čtyřčlenný systém, který zde můžeme prezentovat na příkladu pikálních okluziv:

	neznělé	znělé
nepalatalizované	p	b
palatalizované	p ^j	b ^j

Příznakovost čtyř prvků dané složené korelace potom můžeme znázornit tabulkou:

	p	b	p ^j	b ^j
znělost	-	+	-	+
palatalizace	-	-	+	+

V novopolském období však došlo téměř na celém území polského jazyka k rozkladu palatalizovaných konsonantů na bifonematickou strukturu *palatalizovaný konsonant* + *aproximanta* [j], která je dnes již považována za ortoepickou. Ve slově *miara* tak namísto původní výslovnosti [m^ɨara] nacházíme dnes nejčastěji výslovnost [m^ɨʲara].²¹ Jedině před [i] se ještě často zachovává monofonematický palatalizovaný konsonant.²²

Ze synchronního hlediska se tedy zdá, že opozice *palatalizovaný konsonant* : *konsonant bez sekundární palatální artikulace* již není opozicí fonologickou a že jde jen o dvě komplementární poziční varianty téhož fonému, přičemž první vystupuje v pozici před aproximantou [j], vysokou přední samohláskou [i] nebo jiným palatalizovaným konsonantem, druhá pak ve všech ostatních pozicích.

Celá problematika polské měkkostní korelace je samozřejmě složitější, značně nejednotná je u různých autorů například interpretace i popis palatalizované varianty velárních okluziv /k/ a /g/, ale pro naše účely tento nástin plně postačí.²³

²¹ Tendence k rozkladu byla natolik silná, že v některých polských dialektch pokročila spirantizace vydělené palatální části artikulace až ke tvarům typu [m^ɨʲara] apod.

²² Ovšem i zde můžeme např. ve slově *piwo* zaznamenat vedle standardní výslovnosti [p^ɨivo] také výslovnost [p^ɨʲivo], [p^ɨʲivo] apod.

²³ Z artikulačního hlediska bývají popisovány jako velární konsonanty se sekundární palatální artikulací, tedy podobně jako jiné palatalizované konsonanty, což odpovídá fonetickému zápisu [k^ɨ], [g^ɨ]. V polských pracích jsou nejčastěji značeny [k^ɨ], [g^ɨ] (např.: BAŃ, 1998, str. 76; SZPYRA-KOZŁOWSKA, 2002, str. 13). Jindy jsou charakterizovány jako dorsálně-postpalatální hlásky bez sekundární artikulace a zapisovány buď jako [k̟], [g̟] (např. OSTASZEWSKA, TAMBOR, 2008, str. 34 aj.) nebo pomocí znaků API [c] a [j] (např. ve srovnávací

Polské konsonantické fonémy

Jestliže tedy přijmeme jako fakt, že současná polština postrádá fonologickou opozici palatalizovaných a nepalatalizovaných konsonantů, pak můžeme ve skupině vlastních (nesonorních) souhlásek konstatovat tyto konsonantické fonémy:²⁴

1. okluzivy

1.1 bilabiální /p/, /b/, pravopis p, b

1.2 (apiko-)dentální /t/, /d/, pravopis t, d (*polská artikulace bývá popisována jako výrazně dentální, reprezentativními alofony by tedy byly hlásky [t̪], [d̪]*)

1.3 velární /k/, /g/, pravopis k, g

2. frikativy

2.1 labiodentální /f/, /v/, pravopis f, w

2.2 dentální /s/, /z/, pravopis s, z (*reprezentativní alofony [s̪], [z̪]*)

2.3 (post)alveolární /ʃ/, /ʒ/, pravopis sz, ź (*artikulačně i percepčně se však tyto hlásky liší od standardních [ʃ], [ʒ], bývají popisovány jako laminální [ʃ], [ʒ]²⁵ nebo dokonce jako retroflexní [ʃ̺], [ʒ̺]²⁶, ovšem bez subapikálního kontaktu*)

2.4 prepalatální /ç/, /ʒ/, pravopis ś/si, ź/zi (*používám zde API symboly pro alveopalatální frikativy; tyto hlásky jsou také někdy popisovány jako palatální [ç], [ʝ]*)

2.5 velární neznělá /x/, pravopis ch, h

3. afrikáty

3.1 dentální /tʃ/, /dʒ/, pravopis c, dz (*reprezentativní alofony [tʃ̪], [dʒ̪]*)

3.2 (post)alveolární /tʃ̺/, /dʒ̺/, pravopis ć, dź (*stejná poznámka k realizaci jako u (post)alveolárních frikativ /ʃ/, /ʒ/*)

3.3 prepalatální /tʃ̺/, /dʒ̺/, pravopis ć/ci, dź/dzi (*stejná poznámka k realizaci jako u prepalatálních frikativ /ç/, /ʝ/*)

---

tabulce transkripce u D. Ostaszewské a J. Tambor tamtéž, rovněž u M. Wiśniewskiego: WIŚNIEWSKI, 2001, str. 25; vzhledem k percepčnímu dojmu, který odpovídá spíše palatalizovaným velárám než palatálním okluzivám, by snad bylo na místě využít diakritický znak pro přednější artikulaci, užívaný běžně spíše pro samohlásky) [k̪] a [g̪]). Ještě jindy bývají sice transkribovány pomocí znaku pro sekundární artikulaci [kʰ], [gʰ], avšak charakterizovány jako hlásky dorsální (středojazykové, środkowojęzykowe) oproti radikálním (zadójazykové, tylnojęzykowe) [k], [g] (např. BALOWSKI, 1993, str. 54; WIŚNIEWSKI, 2001, str. 186-187).

Fonologicky pak bývají tyto konsonanty interpretovány jako poziční varianty velárních /k/, /g/ (např.: BAK, 1998, str. 76) i jako samostatné fonémy, vybočující tak z řady nefonematické měkkostní korelace (např. BALOWSKI, 1993, str. 54, 59; OSTASZEWSKA, TAMBOR, 2008, str. 106; WIŚNIEWSKI, 2001, str. 186-187;), případně jako „fakultativní fonémy“ (STIEBER, 1952, str. 75), přičemž někdy se uplatňuje i rozdíl ve fonologickém přístupu ke [k^h] a ke [g^h] (například právě u Stiebera aj.).

²⁴ Fonémy jsou řazeny podle způsobu a místa artikulace s vynecháním fonémů sporných fonémů. Na prvním místě jsou uváděny souhlásky neznělé, na druhém pak znělé. Za znakem fonému následuje nejčastější pravopisné vyjádření (nejčastěji užívaný grafém).

²⁵ JASSEM, W: *Illustrations of the IPA: Polish*. In: *Journal of the International Phonetic Association* 33/1, 2003, str. 103-107. Značí je ovšem [ʃ], [ʒ]. Citováno podle: DUBĚDA, 2005, str. 75.

²⁶ Např.: HAMMAN, S.: *Retroflex fricatives in Slavic languages*. In: *Journal of the International Phonetic Association* 34/1, 2004, str. 53-68; LADEFOGED, P, MADDIESON, I.: *The Sounds of the World's Languages*. Oxford: Blackwell, 1996. Autoři druhé uvedené práce navrhují pro hlásky s nižším stupněm retroflexy znaky [ʃ̺], [ʒ̺]. Citováno podle: ibid.

Součástí polského konsonantického systému jsou také hlásky sonorní, které vzhledem k tématu naší práce vyžadují podrobnější zmínku. Především je třeba konstatovat, že žádná ze sonor nemůže v současné standardní polštině tvořit vrchol slabiky (přestože v některých případech lze hovořit o pobočné slabice, jako v případě koncové sonory ve slovech typu *wiatr*, *pieśń*, iniciální ve slovech *msza*, *łkać* či iniciální gemináty typu *czczo*, *dźdźysty*).

Mezi sonory byly pro přehlednost zařazeny také aproximanty, přestože jejich charakteristika je již na pohraničí systému vokalického – jak jsme viděli v kapitole II.1.2.1 – a tam také bývají ve většině polských prací řazeny.

Neslabičné sonory jsou v polštině následující:

4. nazální okluzivy

4.1 bilabiální /m/, pravopis m

4.2 dentální /n/, pravopis n (*reprezentativní alofon* [n̠])

4.3 palatální /ɲ/, pravopis ń

5. likvidy

5.1 vibranta /r/, pravopis r (*charakterizována většinou jako alveolární*); původní palatalizovaná varianta [rʲ] se spirantizovala a splynula (v závislosti na hláskovém okolí) s fonémem /ʃ/ nebo /ʒ/, pravopisně se uchovává v podobě grafému (spřežky) rz); existuje ovšem mladší poziční varianta [rʲ] ve slovech typu *riksza*

5.2 laterála /l/, pravopis l (*charakterizována většinou jako alveolární*); její palatalizovanou poziční variantou je (podle různých popisů) hláska [ɭ], případně [lʲ]

6. aproximanty

6.1 palatální aproximanta /j/, pravopis j

6.2 labiovelární aproximanta /w/, pravopis ł

Přehled polských konsonantických fonémů a jejich variant:

Na základě toho, co zde bylo řečeno, tedy můžeme v tuto chvíli sestavit tabulku obsahující repertoár současných polských konsonantických fonémů. V souladu s výše uvedeným přehledem pomíjíme ty polské fonémy, jejichž funkční hodnocení není jednoznačné (zejména palatalizované varianty, vč. palatalizovaných velár [kʲ], [gʲ]), na prvním místě uvádíme hlásky neznělé.

	místo art.	bilabiální	labiodentální	labiovelární	dentální	alveolární	(pre)palatální	velární
způsob art.								
frikativa			f v		s z	ʃ ʒ	ɕ ʐ	x
afrikáta					ts dz	tʃ dʒ	tɕ dʑ	
okluziva		p b			t d			k g
nazální okluziva		m			n		ɲ	
sonora						l		
laterála								
vibranta						r		
aproximanta				w			j	

Tento fonemický systém si nyní můžeme doplnit o varianty fonémů, čímž dostaneme poměrně komplexní obraz polského konsonantizmu. Není cílem této práce důkladný popis všech těchto variant, níže uvedená tabulka má sloužit, jak už bylo řečeno v úvodu této kapitoly, pouze jako určitý referenční přehled. Nepochybně i tuto tabulku by bylo možné rozšířit o další prvky. Snažili jsme se však uvést zde především nejčastěji uváděné alofony.

Kromě neznělých variant sonor (o kterých byla řeč v odstavci *Znělostní korelace*) a palatalizovaných konsonantů (odstavec *Měkkoštní korelace a Polské konsonantické fonémy*; v případě laterálního fonému /l/ uvádíme obě zmiňované „měkké“ varianty, tedy [l̥] i [l̠]) se zde objevují některé obligatorní i fakultativní varianty poziční ([ŋ], [m̥], [ɣ]) a také některé častější varianty regionální ([l̥], [ɣ], [dʒ̞]).

Do tohoto přehledu naproti tomu nebyly zaneseny některé koartikulační varianty, které bývají uváděny v polských pracích (zejména alveolarizované varianty dentálních okluziv před alveolárními frikativami, např. /t/ ve slově *trzeba* [tʃeba]²⁷, ale také labializované konsonanty před samohláskou /o/ apod.). Rovněž zde nejsou uvedeny nazální (nazalizované) aproximanty [ũ], [ĩ], které se hojně vyskytují v současné polštině jako druhý člen nazálních diftongů. Tyto hlásky jsou hlavním tématem naší práce a budou podrobně probrány v jejích dalších částech.²⁸

Fonémy jsou pro odlišení od variant uváděny tučně. Palatalizované varianty jsou uvedeny pod hláskami bez sekundární artikulace a jsou řazeny podle prvního (výchozího) místa artikulace kromě palatalizovaných variant hlásek velárních, které jsou nejčastěji charakterizovány jako postpalatální (viz také poznámka 23).

		místo art.															
způsob art.		bilabiální		labiodentální		labiovelární		dentální		alveolární		(pre)palatální		postpalatální		velární	
frikativa			f	v				s	z	ʃ	ʒ	ç	ʒ			x	ɣ
			f̞	v̞				s̞	z̞	ʃ̞	ʒ̞			x̞	ɣ̞		
afrikáta								ts	dʒ	tʃ	dʒ̞	tç	dʒ̞				
								ts̞	dʒ̞	tʃ̞	dʒ̞						
okluziva		p	b				t	d								k	g
		p̞	b̞				t̞	d̞								k̞	g̞
nazální okluziva		m̞	m	ŋ			ŋ	n				ɲ	ɲ			ŋ̞	ŋ
			m̞					n̞								ŋ̞	
laterála							l̞	l	l̞	l							
								l̞	l̞	l̞	l̞	ʎ	ʎ				
vibranta							r̞	r									
								r̞	r̞								
aproximanta						w̞	w						j				

²⁷ V polské tradici transkribováno zpravidla pomocí tečky pod znakem daného konsonantu: [t̞] - [tʃ̞eba] apod. (např.: BAK, 1998, str. 94, 96; OSTASZEWSKA, TAMBOR, 2008, str. 19; WIŚNIEWSKI, 2001, str. 185-186 aj.). V naší práci transkribováno běžným znakem pro koronární hlásku ([s], [z], [t], [d], [n], [r], [l]) a naopak dentální výslovnost značena pomocí diakritiky (např. [s̞], [z̞] atd.).

²⁸ V různých pracích věnujících se polskému konsonantizmu se vyskytují ještě další varianty souhláskových fonémů, ke kterým v naší tabulce nebylo přihlédnuto. Většinou však jde pouze o varianty regionální, jako příklad zde můžeme uvést dentální laterálu se sekundární palatalizací [l̞ʲ] (v polských pracích většinou [l̞ʲ]), která se může vyskytnout na územích, kde nepřevládla realizace [w] jako poziční varianta při mezislovní palatalizaci. O této a některých dalších variantách viz také kapitola III.2.1.

Poté, co jsme zde nastílnili podobu repertoáru polských konsonantických fonémů a jejich variant, přistupme nyní k detailnějšímu popisu menšího z obou subsystémů: subsystému vokalického.

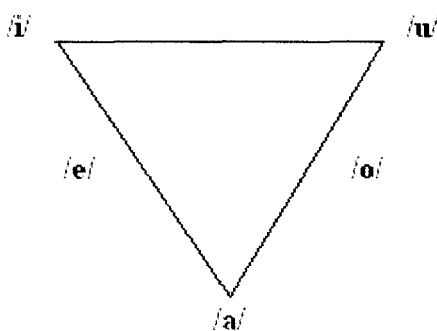
II.2.2.2 Vokalizmus

Základní systém

Polský vokalizmus charakterizují především dva rysy: jednak je to přítomnost korelace nazality (polský repertoár vokalických fonémů zahrnuje ve standardním popise dvě nosové samohlásky) a jednak neexistence fonematických diftongů (polština je, podobně jako většina ostatních slovanských jazyků, v zásadě monoftongický jazyk).

Struktura rozložení polských orálních vokálů odpovídá v podstatě základnímu Hellwagovu trojúhelníku se třemi stupni otevřenosti / zavřenosti (respektive třemi stupni vertikálního zúžení ústní dutiny) a třemi stupni anteriority / posteriority (podle horizontálního pohybu jazyka v ústní dutině). Pokud jde o vertikální členění, pak nejvyšší pozici zaujímají vysoké zavřené samohlásky /i/ a /u/, ve středovém pásmu otevřenosti leží vokály /e/ a /o/ a nejnižší úroveň zaujímá nízká otevřená samohláska /a/. Při členění horizontálním konstatujeme dvě samohlásky přední /i/ a /e/, dvě zadní /u/ a /o/ a konečně vokál /a/, charakterizovaný jako střední nebo neutrální, v některých pracích pak rovněž jako zadní. Labializace je v polštině vlastní pouze zadním samohláskám, není příliš výrazná a lze ji chápat jako druhotnou charakteristiku těchto vokálů.

Základní systém polských vokálů bychom si tedy mohli představit následovně:

Samohláska y

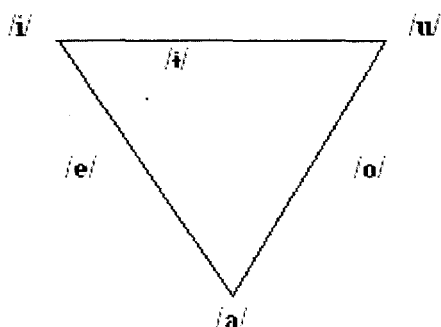
K uvedeným pěti základním orálním vokálům přistupuje ještě samohláska vyjádřená grafémem y. Jde o vysokou (zavřenou) nelabializovanou samohlásku střední řady, transkribovanou nejčastěji jako [ɨ]. Vzhledem k tomu, že tato samohláska bývá rovněž popisována jako artikulačně přednější než [i] a na pomezí mezi [i] a [e] pokud jde o stupeň otevřenosti, přicházela by také v úvahu transkripce pomocí znaku [ɪ]. Fonologický status této hlásky je však sporný a závisí na fonologické interpretaci palatalizované řady konsonantů.

Obecně lze říci, že opozici slabik [bʲi] : [bɨ] ve výrazech *bić* : *być* lze z fonologického hlediska interpretovat jako opozici konsonantickou (konsonant se sekundární palatální

artikulací : konsonant bez sekundární artikulace) /bʲi/ : /bi/ nebo jako opozici vokalicou /bi/ : /bʲi/.

Z diachronního pohledu se zdá, že těžiště této funkční opozice se přesouvalo od opozice vokalicé v období praslovanském přes opozici konsonantickou v období lechickém, staropolském a středopolském (kdy ovšem hlásky [i] a [i] neztrácely svou kvalitu i přes svou defonologizaci) až po opětovnou fonologizaci vokalicé opozice v období novopolském (blíže viz kapitola II.2.2.1, odstavec *Měkkostní korelace*).

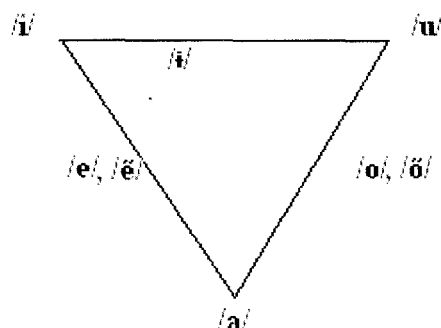
Pokud tedy přihlídneme i k existenci tohoto fonému, pak základní schéma polských orálních vokálů a schéma jejich formantového pole budou vypadat následovně:

Nosové samohlásky

K těmto základním pěti, resp. šesti orálním vokalicím fonémům přistupují v polštině v tradičním pojetí ještě dva fonémy nazální. Zaujímají středovou pozici podle otevřenosti a odpovídají tedy orálním vokálům /e/, resp. /o/. Podle standardních popisů polského vokalizmu jde o nazální fonémy /ɛ̃/ a /õ̃/, označované v polské tradici nejčastěji /ɛ̃/ a /õ̃/. V psané podobě jazyka odpovídají grafémům „ę“ a „ą“ (přestože – jak uvidíme dále – v současné polštině již vztah mezi nosovými fonémy /ɛ̃/, /õ̃/ a grafémy „ę“, „ą“ není zdaleka jednoznačný).

Standardní popis polského jazyka tedy počítá se systémem samohlásek ústních a nosových, přičemž systém ústních samohlásek je bohatší (tvoří kompletní vokalicí trojúhelník a má 5, resp. 6 členů, systém nosových samohlásek má pouze dva členy a obsadil jen středový stupeň otevřenosti; pro tento středový stupeň pak můžeme případně hovořit o korelaci nosovosti). Takto prezentovaný systém polských vokalicích fonémů by potom vypadal následovně:

Jak ale uvidíme dále, existence nazálních vokalicích monofonémů je v současné polštině spíše iluzorní. Je to dáno faktem, že polské nosovky nejsou artikulovány se

synchronní nosovostí, jako jednoduší segment, ale výrazně asynchronně, což vede ke vzniku různých struktur spíše bifonematické povahy. Synchronní popis nazální vokalické artikulace a fonologická interpretace polských nosovek však bude tématem dalších částí naší práce, proto od nich v tomto velice zjednodušeném přehledu abstrahujeme.

Nefonematické varianty ústních a nosových samohlásek

Na tomto místě jen v krátkosti zmíníme nejčastěji popisované poziční varianty samohláskových fonémů. Pokud jde o samohlásky ústní, nejčastějšími pozičními variantami jsou tzv. samohlásky *pochýlené* nebo *zúžené*²⁹, které vznikají v pozici mezi dvěma (pre)palatálními konsonanty (vč. aproximanty /j/).³⁰

Jde o zavřenější varianty vokálů středových, které bývají v polské tradici nejčastěji transkribovány za pomoci znaků [ɛ̃], [ɔ̃] nebo [ɛ], [ɔ]. Pokud přijmeme jako reprezentativní variantu polských středových vokalických fonémů hlásky [ɛ], [ɔ], pak protiklad tohoto reprezentativního alofonu a „pochýlené“ varianty lze chápat jako protiklad polootevřených hlásek [ɛ], [ɔ] a polozavřených [e], [o]. Případně můžeme v souladu s API využít pro „pochýlené“ samohlásky diakritický znak pro zvýšenou artikulaci [ɛ̃], [ɔ̃].

„Pochýlenou“ variantu má také foném /a/. Nejčastěji používaným znakem v tradiční polské transkripci je zde [ã]. Různí autoři však kladou tuto hlásku do různých míst vokalického trojúhelníku. Jejich popis osciluje od zavřenějšího předního [æ] přes vyšší střední [ɛ̃], zadní [ɔ̃] (případně [ɑ] bez labializace) až k nelabializovanému polootevřenému [ʌ]. Za nejčastěji uváděnou realizaci snad lze považovat zadní labializované [ɔ̃].³¹

Pro přesnost je zde třeba dodat, že v některých dialektech se kromě pozičně zavřenějších variant fonémů /e/, /o/, /a/ zachovaly také „pochýlené“ vokály představující střídnice za původní dlouhé samohlásky. Tyto samohlásky mají v různých dialektech různou realizaci a různou fonologickou platnost.

Ke všem samohláskám ústním bývají uváděny rovněž varianty nosové či nazalizované. Jde většinou o varianty nazalizované koartikulačně v pozici před nosovým konsonantem³², někdy však bývají takto značeny také nově vzniklé vokalické nosovky ze struktury *orální vokál + nazální konsonant* před frikativou³³, např. *awans* [avʌŋ]. I zde však platí poznámka týkající se bifonematické realizace fonematických nosovek. Rovněž těchto nově vzniklých nazál si povšimneme v dalších částech naší práce.

Klesavé diftongy au, eu, (ou)

Pro úplnost je třeba dodat, že současná polština zná také klesavé diftongy [au̯] a [eu̯] (s novými anglicizmy proniká do nespisovné vrstvy jazyka také [ou̯], např. *download* [daunlɔud]), v tradičních popisech polského vokalizmu však nejsou považovány za fonémy a jejich pozice je obecně marginalizována v souvislosti s jejich výskytem, který se omezuje na slova cizího původu.

K tématu diftongů se ještě podrobněji vrátíme v kapitolách III.2.2.1 a V.2.

²⁹ V originále *samogłoski pochylone* nebo *ścieśnione*.

³⁰ Například: *ciocia* [t͡ɕɔt͡ɕa], *joński* [jɔj̃skʲi], *jej* [jɛj̃], *więzienie* [wʲjɛw̃zɛnɛ]. Příklady převzaty z: SZPYRA-KOZŁOWSKA, 2002, str. 33 a WIŚNIEWSKI, 2001, str. 84, 90.

³¹ Takto například u S. Rosponda, označováno ą (ROSPOND, 2007, str. 47).

³² Např. STRUTYŃSKI, 1998, str. 60.

³³ *Ibid.*, str. 34.

Poté, co jsme si definovali základní teoretický rámec, můžeme se konečně věnovat těm jevům, které jsou vlastním tématem naší práce, totiž otázce vokalizace etymologického *ł*, polysegmentální realizace etymologických nosových samohlásek a s těmito jevy spojenými tendencemi k diftongizaci v současné polštině. Jak uvidíme v následujících částech, stručný a poněkud „školský“ přehled základního rozdělení polského fonematického a fonetického systému v mnoha svých bodech neodpovídá synchronní jazykové realitě dnešní polštiny.

III
FONÉM /w/:
ROZŠÍŘENÍ POLSKÉHO VOKALIZMU?

III.1. Původ a vývoj polských laterál

III.1.1 Charakteristika a původ polských laterál: praslovanské sonory

Tématem celé této části naší studie je polský foném /w/, tedy jedna ze dvou současných polských aproximant. Vzhledem k tomu, že se tento foném vyvinul z původní hlásky l-ové, je na místě připomenout si zde nejprve základní charakteristiky a také vývoj polských laterál.

III.1.1.1 Základní popis laterál: hlásky plynné bokové

Připomeňme zde, že l-ové hlásky bývají charakterizovány jako laterální likvidy, které lze dále zařadit do skupiny sonor. Specifikem sonor jako skupiny je jejich postavení na hranici mezi souhláskami a samohláskami. Tento fakt je dán jejich artikulační i akustickou charakteristikou. Tyto hlásky lze totiž na jedné straně zařadit mezi obstruenty vzhledem k tomu, že základním artikulačním prvkem je zde vytvoření závěru nebo úžiny, podobně jako u „běžných“ okluziv či frikativ. Tomu také odpovídá jejich převládající slabičná distribuce, kdy ve většině případů podobně jako ostatní konsonanty netvoří ani sonory slabičný vrchol a vystupují spíše v roli slabičné pretury či kody (ve velké části jazyků je toto jejich výhradní funkce).

Zároveň však v jejich akustické podobě převládá prvek tónový nad prvkem šumovým, což je dáno poměrně velmi omezenou okluzí nebo frikci (nejvýraznější je potom tato charakteristika u aproximant – viz kapitola II.1.2.1). Proto také existují jazykové systémy, ve kterých vystupují sonory sylabické (např. čeština, angličtina aj.).

Pokud jde o likvidy, dochází zde v zásadě k dvojitmu druhu omezení výdechového proudu a to střídavým závěrem u vibrant (hlásky kmitavé) a pouze částečným závěrem u laterál (hlásky bokové), zpravidla ve středu ústní dutiny podle centrální sagitální osy. Výdechový proud tedy může po celou dobu artikulace laterální hlásky procházet ústní dutinou, proto hovoříme o hláskách plyných.

III.1.1.2 Původ polských laterál: indoevropština a praslovanština³⁴

V této kapitole se zaměříme na genezi polských laterál. Výchozím zde pro nás bude praslovanský systém sonor.

Praslovanština zdělila z baltoslovanského období kromě aproximant [j], [w] také dvě nazály [m], [n] a dvě likvidy [r], [l]. Aproximanty v tuto chvíli ponecháme stranou a povšimneme si nazál a likvid. Tyto čtyři základní hlásky [m], [n], [r], [l] se mohly vyskytovat v pozicích vlastních konsonantům, ale mohly také tvořit vrchol slabiky (slabičné sonanty). Kromě toho se v podobě slabičné i neslabičné vyskytovaly ve dvou variantách, bez palatalizace a s palatalizací.

³⁴ Původ laterál jakož i jejich další vývoj byl zpracován zejména na základě těchto prací: DŁUGOSZ-KURCZABOWA, DUBISZ, 2006, část II – *Fonetyka i fonologia języka polskiego*, zejména str. 111-115; ROSPOND, 2007, zejm. str. 52-54.

Odhlédneme-li od problematiky jejich fonologické platnosti, měla tedy praslovanština ve své předpokládané výchozí fázi kromě aproximant následující sonory (pro definování tohoto subsystému, respektive čtyř řad raně praslovanských sonor, se omezíme na distinktivní rysy [+/- sylabičnost] a [+/- palatalizace], tj. nebudeme dále vymezovat jednotlivé hlásky mezi sebou):

	sylabičnost	sylabičnost
palatalizace	[m], [n], [r], [l]	[mʲ], [nʲ], [rʲ], [lʲ]
palatalizace	[mʲ], [nʲ], [rʲ], [lʲ]	[mʲʲ], [nʲʲ], [rʲʲ], [lʲʲ]

Během praslovanské fáze vývoje došlo k rozkladu většiny slabičných sonor. Pokud se sylabická sonora nacházela před vokálem – k čemuž mohlo dojít zejména na morfologickém švu mezi prefixem a kořenem – rozkládaly se nepalatalizované (tvrdé) sonanty na bifonematické spojení ʲS, palatalizované pak na ʲS (kde S = sonora). Lze rekonstruovat několik takových dokladů, například :

raně psl. *gŋ- → pozdně psl. *gъŋ- *gъnati* (pův. sylabické členění *gъn.a.ti*)
 raně psl. *-gmʲ- → pozdně psl. *-gъm- *vyžъmъ* (pův. sylabické členění *vy.žъm.ъ*)

V pozici před konsonantem (která byla pro slabičné sonory logicky nejfrekventovanější) se nazály měnily na nosové samohlásky (viz kapitola IV.1.2.1), naproti tomu likvidy v podstatě pokračovaly ve své slabičné realizaci. Tento stav trval v podstatě do konce slovanské jednoty.

V tomto období se zároveň posiluje opozice délky slabičných vrcholů, tedy samohlásek i slabičných likvid. Na konci období slovanské jazykové jednoty tedy můžeme předpokládat tento systém likvid (musíme dodat k výše aplikovaným distinktivním rysům ještě rys [+/- délka]):

	- sylabičnost	- délka	+ sylabičnost	+ délka
- palatalizace	[r], [l]	[r̄], [l̄]	[rʲ], [lʲ]	[rʲ:], [lʲ:]
+ palatalizace	[rʲ], [lʲ]	[rʲ̄], [lʲ̄]	[rʲʲ], [lʲʲ]	[rʲʲ:], [lʲʲ:]

III.1.2 Polské laterály z diachronního pohledu: od praslovanštiny k novopolštině

V následujících kapitolách se zmíníme o vývoji polských likvid v období samostatného vývoje polského jazyka. V průběhu tohoto diachronního popisu se budeme stále úžeji zaměřovat na polské likvidy, resp. zejména na dentální /l/, předchůdce fonému /w/.

III.1.2.1 Období staropolské

Po rozpadu slovanské jazykové jednoty a na počátku vývoje polštiny došlo k vokalizaci zbylých sylabických sonant. Rozpadly se tak na segment *vokál + nesylabická sonora*, přičemž vokalizace laterál neprobíhala stejně jako vokalizace vibrant. Nás budou nadále zajímat především laterály.

Střídnice za praslovanské sylabické laterály jsou poměrně různorodé a kromě typu laterály (nepalatalizovaná / palatalizovaná, krátká / dlouhá) závisejí především na hláskovém okolí. Délka slabičných laterál měla pro jejich další vývoj význam jen v některých případech, konkrétně tam, kde staropolská střídnice obsahovala samohlásku *ǫ*. Ta se potom v dalších fázích vyvíjela různě: dlouhé *o* se artikulačně zvyšovalo až v novopolském období splynulo s fonémem /u/, naproti tomu etymologické krátké *o* zůstalo v těchto pozicích dodnes. V ostatních případech sice krátká a dlouhá slabičná laterála dala rovněž vznik samohláskám o různé délce, tato opozice však zanikla na přelomu 14.-15. století, kdy došlo v polštině k zániku vokalické kvantity (viz kapitola IV.1.2.2).

Rovněž palatalizace slabičných laterál neměla na výsledné střídnice velký vliv, etymologické [j] a [j'] dalo ve většině případů stejný výsledek a to spojení vokálu s dentálním (tvrdým) *ł*. Měkké *ł'* vzniká ze slabičné sonanty pouze v pozici mezi souhláskou [tʃ], [ʒ] (← *k^j*, *g^j*) a jiným než „tvrdým“ apikálně-dentálním konsonantem (viz dále).

Konkrétně tedy došlo ve staropolském období (a v obdobích následujících) k tomuto vývoji³⁵:

6.2.1 slabičná laterála nepalatalizovaná [j]

1.1 po labiálním konsonantu:³⁶

	[Pj]	→ [Pol]	(→ [Pɔl]	→ [Pɔu]
	[Pj:]	→ [Po:l]	(→ [Pɔl]	→ [Puɔ]
např.	psl. *[m va]	→ stpol. [molva]	(→ střpol. [mo va]	→ npol. *[moɔva] ³⁷
	psl. *[p :kъ]	→ stpol. [po:lk]	(→ střpol. [pɔlk]	→ npol. [puɔk] <i>pulk</i>)

1.2 po dentálním konsonantu:³⁸

	[Tj], [Tj:]	→ [Tlu], [Tlu:]	(→ [Tɫu]	→ [Twu])
např.	psl. *[s n'ъce]	→ stpol. [slun'ce]	(→ střpol. [sɫun'ce]	→ npol. *[swun'ce] ³⁹
	psl. *[st :pъ]	→ stpol. [stlu:p]	(→ střpol. [stɫup]	→ npol. [swup] <i>stup</i>)

1.3 po velárním konsonantu:⁴⁰

	[Kj], [Kj:]	→ [Kel], [Kei:l]	(→ [Keɫ]	→ [Keu])
např.	psl. *[x lm]	→ stpol. [xel'm]	(střpol. [xeɫ'm]	→ npol. [xeu'm] <i>Chetm</i>)
	psl. *[zg :kъ]	→ stpol. [zge:lk]	(střpol. [zg'ɛlk]	→ npol. [zgeu'k] <i>zgielk</i>)

³⁵ Příklady dle DŁUGOSZ-KURCZABOWA, DUBISZ, 2006, str. 111-112.

³⁶ Litera P označuje jakýkoli labiální konsonant.

³⁷ Ve skutečnosti došlo v tomto frekventovaném výrazu v novopolském období k zániku (vokalizovaného) *ł* a výsledná podoba výrazu je potom *mowa* [mɔva].

³⁸ Litera T označuje jakýkoli dentální konsonant.

³⁹ Ve skutečnosti se prosadil nepravidelný tvar *stoince* [swɔnce].

⁴⁰ Litera K označuje jakýkoli velární konsonant.

6.2.2 slabičná laterála palatalizovaná [ʲ]

2.1 po labiálním konsonantu:

2.1.1 před nepalatalizovaným (tvrdým) apikodentálním konsonantem

[PʲT], [Pʲ:T] → [PeʲT], [Pe:ʲT] (→ [PeʲT] → [PeuʲT])

např. psl. *[pʲnɛjɔ] → stpol. [pɛlni:] (střpol. [pɛlni] → npol. [pɛuni] *pełny*)

psl. *[pʲ:zatʲi] → stpol. [pe:lzatʲi] (střpol. [pɛlzatʲci] → npol. [pɛuzatʲɕ] *pełzac*)

2.1.2 před jiným konsonantem

[PʲK], [Pʲ:K] → [PiʲK], [Pi:ʲK] (→ [PilK] → [PilK])

např. psl. *[vʲkɔ] → stpol. [vʲilk] (střpol. [vʲilk] → npol. [vʲilk] *wilk*)

psl. *[mʲ:k-] → stpol. [mʲi:ʲtʲatʲi] (střpol. [mʲiʲtʲɛtʲci] → npol. [mʲiʲtʲɛtʲɕ] *miłczec*)

2.2 po dentálním konsonantu:

[Tʲ], [Tʲ:] → [Tɫu], [Tɫu:] (→ [Tɫu] → [Tɫu])

např. psl. *[tʲkɔ] → stpol. [tɫukã] (→ střpol. [tɫukɛ] → npol. [tɫukɛ] *tlukę*)

psl. *[tʲ:stɛjɔ] → stpol. [tɫu:stɛ:] (→ střpol. [tɫustɛ] → npol. [tɫustɛ] *tlusty*)

2.3 po konsonantu [ʲ], [ʒ] (← kʲ, gʲ):⁴¹

[ʒʲ] → [ʒeʲ], po přehlásce [ʒol] (→ [ʒol] → [ʒou])

[ʒʲ:] → [ʒe:ʲ], po přehlásce [ʒo:ʲ] (→ [ʒol] → [ʒou])

např. psl. *[ʲgatʲi] → stpol. *[ʲgatʲi], po přehlásce [ʲgatʲi]
(→ střpol. [ʲgatʲci] → npol. [ʲgatʲɕ] *czółgac*)

psl. *[ʒʲvɔ] → stpol. [ʒe:ʲvʲ], po přehlásce [ʒo:ʲvʲ]
(→ střpol. [ʒovʲ] → npol. [ʒouf] *zółw*)

Rozpad slabičných laterál ovšem probíhal v různých částech polského jazykového území s různým výsledkem, a proto se dodnes můžeme setkat v dialektech s jinými střidnicemi za tyto praslovanské hlásky. Ani v současném spisovném jazyce nelze konstatovat stav, který by důsledně odpovídal naznačenému vývoji, a to zejména v důsledku analogického vyrovnávání některých paradigmat (např. *welna nom.* – *welnie dat.* a nikoliv etymologické **wilnie*, podobně *pełny* – *pełnić* a ne **pilnić*)⁴².

III.1.2.2 Období středopolské a novopolské

Budeme-li zde však uvažovat o standardním „národním“ jazyce, můžeme konstatovat, že na přelomu staropolského a středopolského období (cca 15. stol.) polština již nezná sylabické sonanty a laterální likvidy existují ve dvou variantách (které ovšem mají v tomto období platnost fonémů): jednak je to apikální (progresivně zřejmě apiko-dentální) laterála /l/ („tvrdé l“) a jednak palatalizovaná či palatální laterála /lʲ/ nebo /ɕ/ („měkké l“). Přitom /l/ pochází z původního neslabičného /l/ a dále ze slabičného /lʲ/ ve většině pozic,

⁴¹ Znak ʒ zastupuje hlásky [ʲ], [ʒ].

⁴² Příklady převzaty z: DŁUGOSZ-KURCZABOWA, DUBISZ, 2006, str. 113.

Z dnešního pohledu je obtížné (a z fonologického hlediska i zbytečné) určit, zda bylo v daném období (a na většině území polského jazyka) „měkké l“ realizováno jako palatální nebo pouze se sekundární palatalizací.

V období novopolském pak máme množství dokladů o vokalizaci ɫ a tedy o jeho progresivní výslovnosti jako aproximanty /w/, která se postupně šíří ve 20. stol. Jeho šíření však neprobíhalo jednoduše ve všech regionech Polska a ani dnes – jak uvidíme v následující kapitole – není zcela završeno.

To už se však dostáváme na půdu synchronní jazykovědy. Další kapitola tedy bude pojednávat o realizaci etymologického dentálního /ɫ/ z pohledu současnosti. Interpretaci vokalizace tohoto fonému z pohledu artikulačně-fyziologického a rovněž systémového se pak bude zabývat kapitola *V.2.1.1*, ve které se ještě částečně vrátíme k diachronii.

III.2. Foném /w/ ze synchronního pohledu

III.2.1 Základní varianta fonému a jeho další alofony: aproximanty a laterály

Jak jsme konstatovali v předchozí kapitole i v úvodu k této práci, hovoříme-li ze synchronního hlediska o fonému, který navazuje na původní dentální /ɹ/ (tj. o akustickém korelátu grafému ł), je třeba za jeho reprezentativní variantu považovat alofon [w]. Proto také v naší práci od počátku hovoříme o fonému /w/ a jako takový jej budeme zapisovat i nadále.

V následující kapitole se pokusíme popsat jeho další alofony. Tyto jsou v zásadě dvojího druhu: jednak jde o alofony regionální (nářeční), jednak o různé varianty poziční a kombinatorické.

III.2.1.1 Dialektální alofony polského fonému /w/: archaický stav

Jak jsme krátce zmínili v diachronním přehledu, změna dentálního /ɹ/ → /w/ probíhala na polském jazykovém území postupně a nestejným tempem. Realizace tohoto fonému také závisela na funkčním stylu promluvy. Dodnes se proto zachovala archaická realizace v některých dialektech a funkčních stylech polštiny

Pokud jde o horizontální, tedy regionálně-dialektické členění jazyka, prameny nejčastěji uvádějí přetrvávající výslovnost archaického [ɹ] ve východní části Polska v tzv. „kresové“ výslovnosti. Jedním z faktorů působících na udržení této realizace je pravděpodobně adstrátový vliv běloruštiny a ukrajinštiny, ve kterých k vokalizaci dentálního [ɹ] nedošlo.

Z pohledu vertikálního, tedy funkčně-stylového jazykového členění, bývá zachování realizace dentální laterály konstatováno v divadelním mluvním stylu.

Z hlediska dialektálního tedy můžeme konstatovat dvě realizace korelující s grafémem ł:

	varianta bezpříznaková (základní)	varianta příznaková (východní dialekty, divadelní styl)
realizace fonému /w/	w	ɹ

Pokud jde o jejich distribuci, pak v rámci dialektálního systému je závazný výběr jedné nebo druhé varianty, naopak v divadelním stylu spisovného jazyka může dojít k jejich konkurenci, tj. jejich užití je fakultativní a mohou i v idiolektu jedné osoby alternovat.

V následující kapitole se budeme věnovat variantám pozičním a kombinatorickým. Jak uvidíme, velká část těchto alofonů se může týkat jak realizace semikonsonantické tak i laterální.

III.2.1.2 *Poziční alofony fonému /w/: součást konsonantických korelačních řad*

Připomeňme v úvodu této kapitoly, že na základě artikulačně-funkční distinkce aproximant v pozici před samohláskou a po ní jsme v naší práci přijali dichotomii *semikonsonant / semivokál* (viz kapitola II.1.2.1). Proto i nadále budou aproximanty v tautosylabické postvokální pozici (tj. mezi vokálem a konsonantem nebo po vokálu na konci výrazu) značeny jako semivokál, resp. neslabičná samohláska ([ɥ], [j]), v ostatních pozicích (tj. v pozici antevokální, interkonsonantické, intervokální, v iniciální antekonsonantické či finální postkonsonantické) pak jako semikonsonant ([w], [j]). Jako první typ pozičních alofonů bychom tedy mohli uvést právě tuto dichotomii:

	varianta semivokální	varianta semikonsonantická
realizace fonému /w/	ɥ	w

Je však třeba znovu zdůraznit, že toto dělení je do značné míry konsensuální a lze proti němu formulovat výhrady.

V obecné kapitole o polském konsonantismu (viz II.2.2.1) jsme konstatovali dvě základní korelační řady, a to korelaci znělosti a měkkosti (palatalizace). Aproximant se ovšem zpravidla netýká ani různé druhy sekundární artikulace, tím méně pak ztráta znělosti (vzhledem k jejich tónové povaze). Také původní polská aproximanta /j/ kromě zmíněné dichotomie [j] / [j] žádné další poziční varianty nemá (resp. nevyskytuje se v pozicích, kde lze tradiční varianty konsonantických fonémů očekávat).

Jelikož však víme, že z diachronního pohledu se aproximanta /w/ v polském hláskovém systému vyvinula v relativně nedávné doby z konsonantického /l/, lze oprávněně očekávat existenci alofonů běžných u většiny ostatních souhlásek. Věnujme se tedy nejprve pozičním variantám této archaické, laterální realizace.

Neznělou variantu bokové hlásky [l] lze konstatovat – v souladu s obecným kombinatorním pravidlem platným pro ztrátu znělosti sonor – mezi dvěma neznělými konsonanty a po neznělém konsonantu na konci výrazu, například:

<i>miotłszy</i>	[mʲjɔɫʃɨ]
<i>miótl</i>	[mʲjuɫʃ]

Obtížnější je nalézt příklad palatalizované varianty [lʲ]. Jak totiž víme, v rámci měkkostní korelace historicky pravidelně koreloval foném /l/ s fonémem /l/. Následkem této korelace tak před fonémy /i/ a /j/ dnes může stát pouze foném /l/, respektive jeho palatalizovaný alofon [lʲ], nikoli však hláska [l]. Příklad palatalizovaného dentálního [lʲ] tak můžeme nalézt snad jedině při mezislovní asimilaci typu:

<i>wól idzie</i>	[vuɫʲ idzɛ]
------------------	-------------

Zmínky o jiných variantách této hlásky jsme v pracích věnovaných polskému hláskosloví nenalezli. Pokusme se nyní odpovědět na otázku, zda výše popsané varianty –

neznělá a palatalizovaná – mohou být realizovány i v případě semikonsonantické, respektive semivokalické výslovnosti fonému /w/. Na základě prostudovaných prací z nejnovějšího období se zdá, že i v tomto případě vede konkrétní pozice k variantnosti realizací, avšak otázka je v případě aproximanty poněkud složitější.

Pokud jde o neznělou variantu [w̥], autoři fonetických prací rovněž konstatují její existenci v pozicích charakteristických pro ztrátu znělosti sonor.⁴³ Lze tedy znovu uvést dva výše zmíněné příklady, tentokrát se semikonsonantickou realizací:

miotłszy [mʲjɔtw̥ʃi]
miótl [mʲjutw̥]

Vzhledem k velmi malé percepční výraznosti této hlásky však dochází v hovorovém jazyce, zejména v rychlejším tempu, k jejímu zániku.

Pro realizaci neznělé aproximanty [w̥] platí z artikulačního hlediska stejná poznámka jako pro neznělé sonory obecně (viz kapitola II.2.2.1, odstavec *Znělostní korelace*). Dochází zde tedy k nastavení artikulačních orgánů na realizaci fonému /w/, výdechový proud ještě prochází ústní dutinou a způsobuje tak charakteristickou frikci (která je ovšem v případě aproximanty velmi malá), avšak hlasivky již nejsou do artikulace zapojeny a hláska tak postrádá tónovou složku.

Pokud jde o palatalizovanou variantu [wʲ], bývá opět v některých pracích popisována jako poziční alofon fonému /w/ v pozici před [i] / [j] (v polských pracích je pak tato hláska nejčastěji označována symbolem [ɥʲ])⁴⁴. Může se opět vyskytnout ve stejném kontextu jako varianta [ɥʲ], tj. při mezislovní artikulaci. Zde bychom ovšem měli hovořit spíše o palatalizovaném semivokálu [ɥʲ]:

wól idzie [vuɥʲidzɛ]

Narozdíl od varianty [ɥʲ] se však alofon [wʲ] šíří také ve slovech a vlastních jménech přejatých z angličtiny a začínajících v originále sekvencí [wɪ-]. Díky progresivní stabilizaci semikonsonantického fonému /w/ v polském fonematickém systému dochází (zejména u mladší generace) v těchto výrazech k realizaci iniciální slabiky jako [wʲi-], například:

whisky [wʲiskʲi]
Wilson [wʲilson]

V rovině čistě teoretické až spekulativní se nám jeví jako pravděpodobné, že palatalizace labiovelární aproximanty může vést v důsledku k realizaci labiopalatální aproximanty [ɥ] (tedy [ɥiskʲi], [ɥilson]). Jde ovšem o pouhý předpoklad podložený obecnými koartikulačními a asimilačními tendencemi, který by bylo třeba experimentálně ověřit.

Přehled nejčastěji popisovaných pozičních variant fonému /w/ v závislosti na základní variantě regionální (stylové) tedy bude vypadat takto:

⁴³ Například: NAGÓRKO, 2003, str. 43.

⁴⁴ Např. OSTASZEWSKA, TAMBOR, 2008, str. 22; WIŚNIEWSKI, 2001, str. 191 aj.

	základní realizace	neznělá varianta	palatalizovaná varianta
základní poziční varianta fonému /w/	w	w̥	wʲ / w̥ʲ
nářeční a stylová varianta fonému /w/	ɨ	ɨ̥	ɨʲ

Na závěr kapitoly o variantnosti fonému /w/ konstatujeme, že v polštině existuje také odpovídající gemináta, korelující s grafickým zápisem *ł*. Z hlediska fonologického jsou polské gemináty považovány za bifonematická spojení, z pohledu čistě fonetického jsou však nejčastěji realizovány jako konsonanty s prodlouženou tenzní fází (etymologicky splývá detenzní fáze první souhlásky s intenzní fází druhé)⁴⁵.

Na úrovni fonetické tak můžeme konstatovat geminovanou, tedy prodlouženou výslovnost aproximanty /w/ (nebo laterály [ɨ]) ve slovech typu:

<i>pełła</i>	[pɛw̥a] (okrajově [pɛɫ̥a])
<i>zmęłłszy</i>	[zmɛw̥ʲɨ] (okrajově [zmɛɫ̥ʲɨ])
<i>Jagięłło</i>	[jagʲɛw̥ɔ] (okrajově [jagʲɛɫ̥ɔ])

a dokonce ve finální pozici výrazu:

<i>męłł</i>	[mɛw̥] (okrajově [mɛɫ̥])
<i>pełł</i> ⁴⁶	[pɛw̥] (okrajově [pɛɫ̥])

S jistou měrou zjednodušení si tedy do našeho přehledu můžeme doplnit i tyto geminované varianty s tím, že je třeba mít na paměti jejich fonologické hodnocení jako artikulační varianty bifonematického spojení dvou stejných konsonantů:

	jednoduchá realizace	geminovaná realizace
základní realizace fonému /w/	w	w̥
nářeční a stylová realizace fonému /w/	ɨ	ɨ̥

⁴⁵ D. Ostaszewska a J. Tambor např. popisují polské gemináty takto: „(...) [wymowa] *dwu takich samych spółgłosek w postaci jednego artykulacyjnie przedłużonego dźwięku*.“ OSTASZEWSKA, TAMBOR, 2008, str. 58.

⁴⁶ Na základě vlastního výzkumu (korpus 15 mluvčích ve věku 20-30 let) však mohu konstatovat, že v současném mluveném jazyce, zejména u nejmladší generace, jsou tato participia – pokud jsou vůbec užitá – nahrazována tvary *męł* [mɛɫ̥], *peł* [pɛɫ̥], vytvořeným analogicky podle infinitivu *mleć*, *pleć*, respektive tvary odvozenými od hovorových forem těchto sloves: *mielić* - *mieł*, *pielić* - *pieł* nebo *plewić* - *plew* (uvedené hovorové slovesa *pleć* potvrzuje také Słownik języka polskiego, viz: *Słownik...*, 2004).

Velice diskutabilní je rovněž geminovaná výslovnost ve finální pozici, zejména před rytmickým předělem (na konci rytmické skupiny vyššího řádu, věty). I při užití spisovného participia (např. při četbě textu) není zpravidla gemináta realizována. Pokud je mluvčí explicitně požádán o její realizaci, většinou váhá a výsledná artikulace se podobá spíše hiátové vokalické struktuře, např. *męłł* [mɛ.u]. To potvrzuje naši teorii o faktickém ztažení tautosylabického postvokalického *ł* s předcházející samohláskou v klesavý diftong (který samozřejmě geminovanou výslovnost neumožňuje a při protažení jeho nesylabické části dochází logicky k artikulačnímu vydělení tohoto semivokálu v podobě plné samohlásky).

III.2.2 Foném /w/ a diftongy v současné polštině: sílící vazba aproximanty na vokál

Konstatovali jsme, že aproximanty nejčastěji tvoří hláskovou skupinu diftongické povahy s následujícím nebo předcházejícím samohláskou. V této kapitole se tedy nevyhneme otázce diftongů v současné polštině. Poté se zaměříme na otázku realizace aproximanty /w/ v jiných než diftongických spojeních.

III.2.2.1 Polské diftongy: staré a nové struktury

Jak už bylo řečeno, polština, podobně jako velká část slovanských jazyků, je jazykem v zásadě monofongickým. Předpokládá se, že původní indoevropské diftongy byly již v praslovanštině stažené v monofong⁴⁷ a nové vesměs ve slovanských jazycích nevznikaly.

Pro větší přesnost bychom mohli rozdělit slovanské jazyky na tři skupiny:

1. jazyky v jejichž hláskovém systému jsou diftongy běžné
2. jazyky, pro které nejsou diftongy charakteristické, ale v nějaké podobě zde existují
3. jazyky, jejichž jazykový systém diftongy vůbec nezná

První skupinu může zastupovat slovenština, ve které jsou diftongy nejen běžné, ale také velice různorodé (z čistě fonetického hlediska lze doložit dokonce spojení hlásek trifongického charakteru, např. *polievka* [poljeuka]). Naopak druhým extrémem je např. bulharština, kde jsou domácímu systému přizpůsobeny dokonce internacionalismy obsahující diftong (např. *автобус* [aftobus], *евтаназия* [eftanazija])⁴⁸.

Fonologický systém jazyků, které zde řadíme do druhé skupiny, sice diftongy nezná, ale na fonetické úrovni se mohou objevit a to buďto ve slovech přejatých z cizích jazyků nebo jako určitá artikulační tendence. Obecně zejména jazyky se silným (a často pohyblivým) dynamickým přízvukem mají tendenci na jednu stranu artikulačně oslabovat samohlásky ve slabikách nepřízvučných, na druhou stranu pak ovšem realizovat přízvučné (plné) vokály s proměnlivou kvalitou během artikulace, čímž vzniká akustický dojem podobný diftongu. Příkladem zde může být ruština, která sice klasické diftongy nezná ani ve slovech přejatých, zato má však tendenci přízvučné vokály výrazně modifikovat v průběhu artikulace (např. výraz *только*, ve kterém je první, přízvučné *o* artikulováno v krátké první fázi jako [u], postupně však přechází v [o]: [t^uo^lkɐ])⁴⁹.

⁴⁷ Viz např. DŁUGOSZ-KURCZABOWA, DUBISZ, 2006, str. 40-41.

⁴⁸ Toto tvrzení o absolutní neexistenci diftongů v současné bulharštině je ovšem diskutabilní, neboť i zde podobně jako v polštině (viz dále) existují vokalická spojení s aproximantou /j/, např. *даў* [daj]. Vzhledem k jedinečnosti fonému /j/ v jazykovém systému a jeho tradičně spíše konsonantickému vnímání se však domníváme, že pro účely tohoto zjednodušujícího rozdělení můžeme přijmout existenci kategorie nediftongujících slovanských jazyků.

⁴⁹ O artikulačních změnách ruských přízvučných vokálů v průběhu artikulace viz např.: BARNETOVÁ, Vilma, BĚLIČOVÁ-KŘÍŽKOVÁ, Helena, LEŠKA, Oldřich, SKOUMALOVÁ, Zdena, STRAKOVÁ, Vlasta: *Русская Грамматика*. Praha: Academia, 1979, kapitola *Неоднородность аллофонов ударных гласных фонем*, str. 37-39.

Polština patří v zásadě mezi nediftongické jazyky, které však dvojhlásky znají díky přejatým slovům, např. *autonomia*, *Europa* apod. Zaměříme-li se na polské dialekty, zjišťujeme, že ani tendence k částečně diftongické výslovnosti některým z nich není cizí (a to nejen v přízvučné slabice). Nejsilnější je patrně v dialektu velkopolském, jako příklad zde uveďme alespoň velkopolskou realizaci výrazů *żyto* [ʒi^ht^wɔ] a *bór* [bɔ^wɔɾ, b^wɔ^r].⁵⁰

Pokud však jde o celonárodní jazyk, za celou dobu existence samostatné polštiny dosud nikdy nebyla tendence k diftongizaci natolik silná, aby se stala převládající tendencí. Proto se také dvojhlásky v přejatých slovech nestaly součástí polského fonematického repertoáru a jsou naopak považovány za výrazný signál cizího původu daného výrazu⁵¹. Cizost těchto segmentů v polském systému se navíc může projevat nesprávnou hiátovou realizací, například:

zeugma [ze.ugma]

Jestliže jsme však konstatovali, že spojení aproximanty s vokálem je v zásadě diftongické povahy, pak musíme zároveň připustit, že v polštině se odedávna vyskytuje poměrně velké množství diftongických sekvencí, a to díky existenci aproximanty /j/. Při takovéto interpretaci nacházíme doklady:

1. stoupavých diftongů:

pojazd [pɔjast]

jego [jegɔ]

2. klesavých diftongů:

daj [daj]

mniej [m^hnej̩i]

bijcie [b^hi̯j̩t̩ɕe]

przystojny [pʃi̯stɔj̩ni]

stój [stuj̩]

3. triftongů:

jajko [jaj̩kɔ]

jej [je̩j̩]

Tato spojení však nikdy nebyla za diftongická (triftongická) považována. Je pravda, že diftongická povaha uvedených stoupavých diftongů je více než diskutabilní, neboť aproximanta /j/ se v antevokální pozici může objevit pouze v iniciální pozici morfému a to v zásadě jen jako protetická hláska před /e/ či /a/. Navíc při diftongické interpretaci by bylo třeba konstatovat větší množství výrazů začínající samohláskou, přitom iniciální vokál není pro polštinu typický. Lze tedy připustit, že interpretace /j/ jako (semi)konsonantu netvořícího s následujícím vokálem diftong je zde opodstatněná a toto „konsonantické“ vnímání fonému /j/ je pak logicky aplikováno i na semivokál [j̩] v pozici postvokální.

⁵⁰ DEJNA, 1973, str. 250.

⁵¹ Diftongy nejsou považovány za foném v žádné z prací uvedených v bibliografii; jejich faktickou neexistenci, resp. ojedinělost a cizost v polském hláskovém systému konstatuje například M. Balowski (BALOWSKI, 1993, str. 130), podobně A. Nagórko, která uvádí příklady: *Europa*, *autor*, *Daimonion* (NAGÓRKO, 2003, str. 31-32).

Pro nediftongickou interpretaci těchto hláskových sekvencí hovoří rovněž fakt, že uvedené dvojhlásky vznikaly v polštině tradičně právě jen bifonematickým spojením vokálu a jediné existující aproximanty /j/, zatímco jiné tendence k diftongizaci v systému neexistovaly. Konečně posledním argumentem, který zde uvedeme, je fakt, že tautosylabická spojení samohlásky a fonému /j/ probíhají většinou přes hranici morfému a že tedy například uvedený výraz *daj* je třeba morfologicky dělit *da-j*.⁵²

Domníváme se – a to je jedna ze základních tezí této práce – že v současné době má diftongická realizace i interpretace daleko větší systémovou váhu díky zásadním změnám polského hláskového systému. Jednak rozkladem palatalizovaných konsonantů (viz kapitola II.2.2.2, odstavec *Měkkostní korelace*) vzniká velké množství nových spojení typu *konsonant + aproximanta + vokál* (příčemž s výjimkou vysokých nelabializovaných samohlásek /i/, /i/ zde může stát kterýkoli vokál), které lze již poměrně snadno interpretovat jako stoupavý diftong.

Především však vzniká celá řada nových spojení diftongického charakteru díky vokalizaci dentálního /j/ → /w/. Tím získává aproximanta /j/ i všechna starší diftongická spojení oporu v novém segmentu stejného charakteru. Největší váhu pak nepochybně získávají diftongy klesavé, které již dříve existovaly ve fonetickém systému polštiny díky přejatým slovům.

V části V.1 se pokusíme ukázat, že staré přejaté diftongy ve slovech typu *pauza* a nově typu *pałka* po stránce artikulačně-percepční již ve standardní polštině skutečně splývají, a proto je třeba jejich společná interpretace. O tuto interpretaci se pak pokusíme v části V.2.

Povšimněme si v závěru této části realizace aproximanty /w/ v jiných než „diftongických“ pozicích.

III.2.2.2 *Aproximanta /w/ v ostatních pozicích: oslabení a zánik*

Jak již bylo řečeno, v současné polštině došlo k vyrovnání systému aproximant na dvojjmenný systém /i/ : /w/. Zamysleme se jen krátce nad tím, zda je tento binární systém vnitřně sourodý, symetrický.

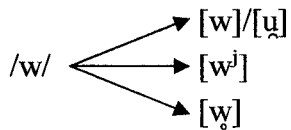
Domníváme se, že již samotný fakt vyrovnání systému jakož i tendence k vytváření nových diftongů, které mají podobný charakter jako již existující spojení samohlásky s aproximantou /j/, svědčí o silné tendenci k vnitřní symetrii. Přesto nelze popřít, že velice nedávný (resp. na regionální úrovni dosud živý) konsonantický původ nové aproximanty /w/ způsobuje mnohé disproporce vůči fonému /j/.

Zásadní rozdíl je již v alomorfizmu obou fonémů. Připustíme-li, že antevokální semikonsonant a postvokální semivokál, které jsme si pro naše účely odlišili dvěma symboly, reprezentují v podstatě jeden a týž typ artikulace, pak aproximanta /j/ nezapře svoji charakteristiku jedinečné hlásky v tom, že je reprezentována jediným alofonem:

/j/ → [j]/[i]

⁵² Na tento fakt upozorňuje u monosylabických výrazů A. Nagórko, která ze stejného důvodu navrhuje diftongickou interpretaci nově vzniklých vokálních spojení typu *dał* [daɯ], morfologicky *da-t* (NAGÓRKO, 2003, s. 31-32). Je ovšem třeba upozornit, že mimo monosylabické výrazy lze i v případě etymologicky starších spojení s fonémem /j/ nalézt příklady tautosylabické realizace uvnitř morfému – viz např. citovaný výraz *mniej-szy* – a se vznikem nových tautosylabických spojení s fonémem /w/ pak tento argument již zcela ztrácí váhu, neboť velké množství se jich nachází uvnitř morfému, ať už jde o výrazy jednoslabičné či delší (např. *dół*, *peł-ny*, *zapał-ka* aj.).

Naproti tomu foném /w/ je, jak dobře víme, realizován kromě základní varianty dalšími dvěma pozičními alofony (alofony regionální zde nebudeme zmiňovat), které jej výrazně zařazují do systému konsonantických fonémů:

Výrazný rozdíl je také ve fonotaktických pravidlech, určujících kombinatorní vlastnosti aproximant. Foném /j/ se nemůže vyskytovat v iniciální antekonsonantické pozici, v pozici finální postkonsonantické ani v pozici interkonsonantické. Opět se tak potvrzuje jedinečnost tohoto fonému, který se vyskytuje v pozicích charakteristických právě pro aproximantu (tautosylabická antevokalická a postvokalická).

Naproti tomu foném /w/ se vyskytuje i v ostatních zmiňovaných pozicích, což ho opět sbližuje s konsonantickým subsystémem. Zejména v pozici finální postkonsonantické a v pozici interkonsonantické je však patrna výrazná tendence k jeho zániku a tím i k progresivnímu funkčnímu vyrovnávání s aproximantou /j/.

Nyní je však třeba věnovat se druhé části problematiky přestavby současného polského hláskosloví, totiž nosovým samohláskám.

IV

NOSOVÉ SAMOHLÁSKY: NEEXISTUJÍCÍ FONÉMY?

IV.1. Původ a vývoj polských nosovek

IV.1.1 Nazální konsonanty: základní charakteristika

Tato část si bude všimnout polských nosových samohlásek. Podobně jako v případě laterál a fonému /w/ se i zde budeme nejdříve věnovat diachronii, tedy původu a vývoji nosovek. Jestliže však hovoříme o nosových hláskách (fonémech), nehovoříme jen o vokálech, ale rovněž o konsonantech. Vzhledem k tomu, že – jak uvidíme dále – nosové samohlásky a souhlásky mají v současném polském hláskovém systému velice úzký vztah, budeme se v úvodní kapitole této části nejprve v krátkosti věnovat nazálním konsonantům.

IV.1.1.1 Nosové sonory: hlásky s částečnou okluzí

Nazální konsonanty se řadí k sonorám, tedy k souhláskám, u nichž – jak jsme již konstatovali – převažuje složka tónová nad složkou šumovou. Je to dáno právě otevřením průchodu do nosní dutiny, kde nevzniká žádný závěr ani výraznější úžina. Z téhož důvodu zde také nemůžeme hovořit v pravém slova smyslu o okluzivách, neboť v žádné fázi jejich artikulace nedochází k vytvoření kompletního závěru, který by zcela přerušil výdechový proud. K okluzi dochází pouze v dutině ústní. Je však pochopitelné, že vzhledem k existenci této ústní okluze, která svým umístěním odpovídá u každé hlásky nosové některé hlásce ústní, bývají nazální sonory někdy nazývány také nazálními okluzivami.

Nosové souhlásky se vyskytují častěji než nosové samohlásky. Přesněji řečeno, nazální konsonanty lze s jistou mírou nepřesnosti řadit k jazykovým univerzáliím, neboť – jak uvádí Duběda – existují v 97 % jazyků⁵³. fonematické repertoáry všech známých jazyků světa obsahují alespoň jednu nosovou souhlásku. Nejvyšší zaznamenaný počet základních nazálních konsonantů (tj. bez dalších modifikací, např. ztráta znělosti, palatalizace, třepená artikulace apod.) v systému jednoho jazyka je šest⁵⁴.

IV.1.1.2 Varianty polských nosových souhlásek: početná alofonie

Z ohledem na výše zmíněný maximální počet základních nosových souhlásek se polština jeví jako průměrný jazyk, neboť obsahuje pouze 3 základní nazální fonémy, a to /m/, /n/ a /ɲ/. Existuje však množství pozičních variant, z nichž tři lze zařadit mezi nazální konsonanty bez další modifikace artikulace. Další alofony vznikají uplatněním distinktivních rysů [+ palatalizace] a [– znělost], přičemž tyto DR mohou být v některých případech uplatněny současně. V kapitole II.2.2.1 (odstavec *Přehled polských konsonantických fonémů a jejich variant*) jsme již některé nejčastěji uváděné alofony zmínili. Zde si jejich inventář ještě rozšíříme.

⁵³ Duběda, 2005, str. 87. Číselný údaj 97 % se vztahuje k jazykům v databázi, se kterou autor pracoval.

⁵⁴ Ibid.

1. alofony o jiném místě artikulace než reprezentativní varianta fonému, bez dalších modifikací artikulace:

1.1 velární nazální okluziva [ŋ]: poziční varianta fonému /n/ před velární okluzivou [k], [g], např. *bank* [baŋk]⁵⁵

1.2 alveolární nazální okluziva [n]: poziční varianta fonému /n/ před (post)alveolárními afrikátami, např. *raćzka* [rontʃka] (*připomeňme, že za reprezentativní variantu fonému, který pro jednoduchost označujeme /n/, je dentální alofon [ɲ]*); tato poziční varianta se však vyskytuje pouze na místě bývalých nosových samohlásek, které se před afrikátou pravidelně rozkládají na sekvenci *orální vokál + nazální konsonant*, což činí obtížnou interpretaci tohoto alofonu – lze jej považovat za poziční variantu fonému /n/ nebo jiných nazálních segmentů (k tomuto tématu blíže v části V.2.2.2).

1.3 labiodentální nazální okluziva [m̥]: fakultativní poziční varianta fonému /m/, eventuálně také fonému /n/ v pozici před labiodentálními frikativou [f], [v], např. *tramwaj* [tramvaj], *konwalia* [komvalja]

2. alofony palatalizované:

- palatalizované nazální okluzivy [mʲ], [mʲ]⁵⁶, [nʲ]⁵⁷, [ŋʲ], [ŋʲ]⁵⁸: poziční varianty fonémů /m/, /n/ před hláskami [i], [j] nebo před jiným palatalizovaným konsonantem, např. *miłość* [mʲiwocʲɛ], *amfibia* [amʲfibja], *pan Jan* [panʲjan], *ringiem* [rʲiŋʲgʲem], *czosnkiem* [tʃosʲŋʲkʲem].

3. alofony neznělé:

- neznělé nazální okluzivy [m̥], [ŋ̥], [ɲ̥], [ŋ̥]⁵⁹, [ŋ̥]⁶⁰: obligatorní poziční varianty fonémů /m/, /n/, /ɲ/ po neznělé souhlásce na konci slova a mezi neznělými souhláskami uvnitř slova⁶¹, např. *kosmki* [kɔsm̥kʲi], *piosnce* [pʲjos̥nt̥se], *baśń* [baɕ̥ɲ̥], *czosnku* [tʃos̥ŋ̥ku], *czosnkiem* [tʃos̥ŋ̥kʲem].

Toto systematické utřídění polských nazálních konsonantů bude užitečné pro úvahy týkající se synchronní realizace a fonologické interpretace nazálních vokálů. Podívejme se tedy podrobněji na tento segmentální subsystém.

⁵⁵ Realizace této hlásky je jednou z hlavních izoglos dialektálního členění polského jazykového teritoria. V tzv. výslovnosti krakovsko-poznaňské je hlásky [ŋ] obligatorní poziční variantou fonému /n/ ve všech pozicích před velární okluzivou, naproti tomu ve výslovnosti varšavské je [ŋ] realizováno před velárou pouze v rámci morfému, nikoli přes jeho hranici (např. *bank* [baŋk], ale *panien-ka* [papenka]).

⁵⁶ Hlásky [mʲ] se vyskytuje pouze jako fakultativní poziční varianta.

⁵⁷ Existence hlásky [nʲ] bývá někdy zpochybňována s tím, že splývá s fonémem /ɲ/. Blíže k této otázce viz kapitola V.2.2.1.

⁵⁸ Hlásky [ŋʲ] se vyskytuje pouze v tzv. krakovsko-poznaňské výslovnosti v pozici mezi neznělou souhláskou a hláskou [kʲ].

⁵⁹ Hlásky [ŋ̥] se vyskytuje pouze v tzv. krakovsko-poznaňské výslovnosti v pozici mezi neznělou souhláskou a hláskou [k], [g].

⁶⁰ Viz poznámka 58.

⁶¹ Fakultativně se mohou některé tyto hlásky objevit před neznělou souhláskou na začátku slova.

IV.1.2 Polské nosové samohlásky z diachronního pohledu: komplikovaná cesta od dvou nosovek ke dvěma nosovkám

Nosovým samohláskám se vzhledem k zaměření této práce budeme věnovat podrobněji než souhláskám. Jak už bylo řečeno, stejně jako v části věnované laterálám a fonému /w/ se i zde nejdříve zaměříme na diachronii.⁶²

IV.1.2.1 Původ praslovanských nosovek

Je věcí dobře známou, že ve slovanských jazycích vznikly nosové samohlásky jako důsledek obecně praslovanské tendence k preferenci otevřených slabik. Představují střídnice za praindoevropské diftongoidní sekvence *vokál + nazální konsonant* a *syabická nazála + konsonant*, konkrétně⁶³:

im, in, em, en, m'T, n'T → e
um, un, om, on, am, an, mT, nT → o

Například: pie. *penk^h → psl. *petь (pět)
pie. *kronġ^h → psl. *krogь (kruh)

Pro pozdně praslovanský stav tak lze předpokládat existenci dvou středových nazálních vokalických fonémů, předního nelabializovaného /ě/ a zadního labializovaného /ǫ/, kterým odpovídají hlaholské grafémy ꙗ, ꙗ̣, resp. cyrilské Ѧ, Ѧ̣, a v prejotované podobě rovněž grafémy ꙗ̣, ꙗ̣̣, resp. Ѧ̣, Ѧ̣̣.

Pro toto období lze zároveň předpokládat funkční opozici *dlouhé : krátké nazální vokály*, čímž bychom získali čtyřčlenný systém:

	(středová) přední	(středová) zadní
krátká	ě	ǫ
dlouhá	ě:	ǫ:

Badatelé staroslověnských památek předpokládají dále některé poziční varianty těchto základních nosových samohlásek. Vzhledem k tomu, že pro další vývoj základních nazálních vokálů v polštině nejsou důležité a že toto není práce zabývající se primárně praslovanskou diachronií, zůstaneme pouze u prezentovaného základního systému.

V období první a druhé praslovanské palatalizace způsobovalo přední /ě/ regresivní palatalizaci konsonantu, zatímco zadní /ǫ/ tuto palatalizaci nezpůsobovalo. Tím se oslabila funkční opozice těchto dvou samohlásek. Po stabilizaci funkční korelace *palatalizovaný, resp. palatální (měkký) konsonant : nepalatalizovaný konsonant* se nosové samohlásky stávají v podstatě pozičními variantami jediného nosového fonému.

⁶² Podobně jako v části věnované laterálám i zde čerpáme především z prací: DŁUGOSZ-KURCZABOWA, DUBISZ, 2006, část II – *Fonetyka i fonologia języka polskiego*, zejména str. 116-123; ROSPOND, 2007, zejm. str. 58-60.

⁶³ Litera T zde označuje jakýkoli konsonant.

IV.1.2.2 *Nosovky v období lechickém a staropolském: opozice délky, přehláska a splnutí témbru*

V lechickém a staropolském období došlo k některým inovacím, které vedly ke změně systému nazálních vokálních fonémů. Jednak se posílila funkční opozice délky. Z původního psl. stavu se sice zachovaly pouze dlouhé nosové samohlásky ve slabice s novoakutovou intonací, zato však nově vznikly dlouhé nosovky díky kontrakci hiátových skupin *-ojō*, *-ejō*, *-ɛjō* a také díky zástupnému (kompenzačnímu) dlužení v souvislosti se zánikem jerů:

Například: psl. **dušejō* → stpol. *dušō*
psl. **dōbъ* → stpol. *dōb*

Během tzv. lechické přehlásky došlo k depalatalizaci předních nosových samohlásek v pozici před tvrdou apikální souhláskou při zachování palatalizace předcházející souhlásky:

‘ęT, ‘ēT → ‘ǫT, ‘ōT

Například: psl. **svętъ* (později **sv’ętъ*, **sv’ętɛjъ*) → stpol. **s’v’oty*

Tím se na určitou dobu obnovila fonologická platnost obou nosovek, protože nyní mohly obě stát v pozici po měkké souhlásce. Zároveň se však tyto samohlásky začaly vzájemně artikulačně přibližovat. Stávaly se nižšími, otevřenějšími, až zhruba ve 14.-15. stol. došlo k jejich úplnému splnutí. K. Długosz-Kurczabowa a S. Dubisz vidí původ tohoto splývání v tendenci k udržení a posílení nosovosti, která se artikulačně nejnázne realizuje u nízkého stupně otevřenosti.⁶⁴ Vývoj nosových samohlásek tedy probíhal následovně:

ę, ē → ǣ, æ → ǣ, ā
ǫ, ō → ǫ, ȫ → ǫ, ā

Na počátku 15. století, na přelomu období staropolského a středopolského, se tak systém nazálních vokálních fonémů redukuje ze čtyř na dva, přičemž jediným relevantním distinktivním rysem je [+/- délka].

	nízká
krátká	ǣ
dlouhá	ā:

IV.1.2.3 *Období středopolské: opětovná divergence témbru, zánik délky*

Výše naznačený stav se však neprojevil jako příliš stabilní, neboť velice záhy se k opozici délky přidal nový sekundární rozdíl témbrový. Krátká nosovka se tak stala přednější a dlouhá naopak zadnější. Na přelomu 15. a 16. století na většině území polského jazyka

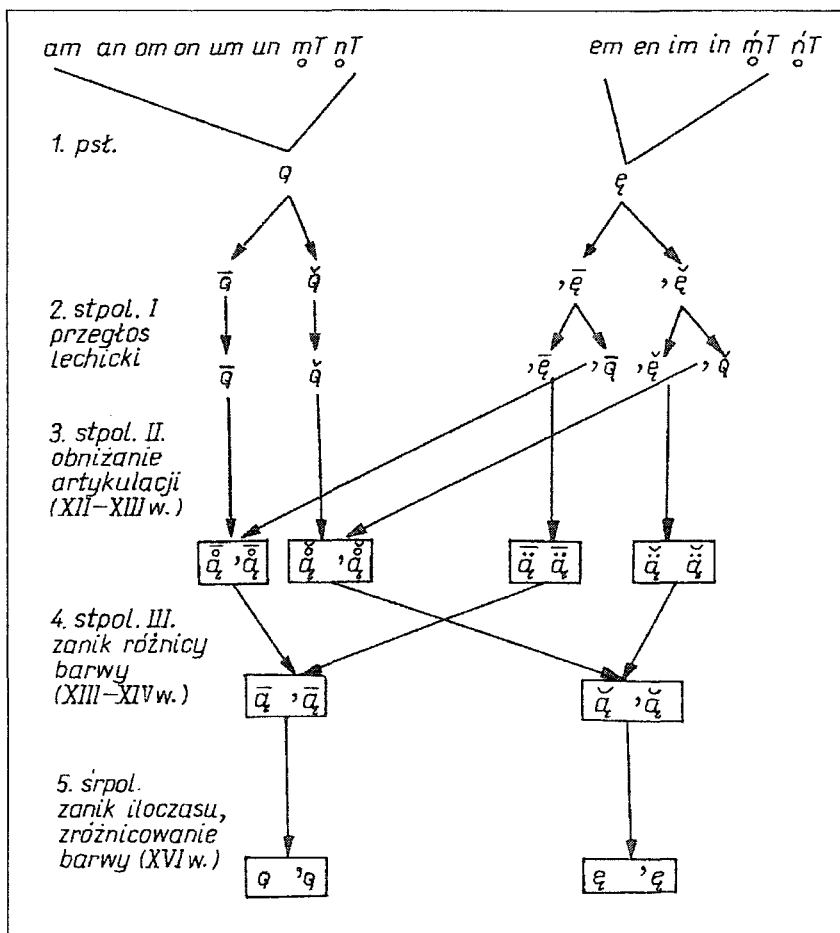
⁶⁴ DŁUGOSZ-KURCZABOWA, DUBISZ, 2006, str. 118.

zaniká opozice dlouhých a krátkých vokálů a dále pokračují pouze rozdíly v tónu. Tendence k optimálnímu rozložení fonémů v rámci subsystému nosových samohlásek vedla k opětovné stabilizaci dvou středových nazálních fonémů, předního nelabializovaného /ē/ a zadního labializovaného /ō/, přičemž však (jak jsme viděli) tyto fonémy nenavazují přímo na praslovanské /ē/, /ō/. Změnu, kterou prodělaly polské nosové samohlásky v průběhu 15.-16. stol., bychom mohli ilustrovat schématem, které je do jisté míry inverzní ke schématu ilustrujícímu změny ve stol. 14.-15.:

ǣ → ǣ̄ → ǣ̄ → ē
 ā → ā̄ → ā̄ → ǫ

Tento stav se zachoval až do období novopolského, kdy začal probíhat intenzivní rozklad nosovek (viz dále), a vychází z něj také polský pravopis, kdy výsledné nosovce /ē/ odpovídá grafém ę a nosovce /ō/ grafém ą (který odráží ještě starší stav výslovnosti této hlásky).

Přehledně ukazuje vývoj nosových samohlásek od období praindoevropského až po pozdně středopolské tabulka, převzatá z K. Długosz-Kurczabowé a S. Dubisze (tabulka uvádí kromě změn v trvání a v tónu také změny poziční, přičemž „palatalizující“ hlásky zde předchází apostrof).⁶⁵

⁶⁵ DŁUGOSZ-KURCZABOWA, DUBISZ, 2006, str. 121.

IV.1.2.4 *Problematika skutečné realizace nosových samohlásek z diachronního pohledu: synchronní nazalita / asynchronní nazalita / rozklad?*

Do této chvíle jsme se věnovali vývoji obou polských nosovek jakožto fonémů. Pokusme se nyní odhadnout, jak mohla vypadat jejich skutečná realizace. Je zřejmé, že tyto úvahy představují pouhou pracovní hypotézu, kterou lze opřít výhradně o nepřímé důkazy. Kromě toho můžeme předpokládat, že skutečná realizace se měnila v průběhu vývoje a také v závislosti na geografickém regionu.

Fakt, že obě slovanské abecedy zahrnují samostatný grafém pro dvě nosové samohlásky, svědčí o tom, že tyto hlásky měly pevné místo v jazykovém systému a byly vnímány skutečně jako samostatné a zároveň z fonologického hlediska jednoduché (nesložené). Přesto snad lze předpokládat, že nosové samohlásky byly již od staroslověnského období od počátku své existence ve slovanštině vyslovovány s asynchronní nosovostí. Svědčily by o tom některé dobové přepisy slovanských slov (zejména vlastních jmen) do latiny, např.:

lat. *Wenceslaus*⁶⁶ ← slov. [wĕtseslawъ]

Pokud budeme vycházet z písemných záznamů, můžeme vyslovit domněnku, že tato asynchronní realizace trvala i v období samostatného vývoje polského jazyka (v době, kdy v ostatních slovanských jazycích již nazální vokály zanikaly), neboť i zde nacházíme podobná analytická vyjádření, např. ze 12. stol. (Hnězdenská bula): *Dambnica* (= *Dębnica*).⁶⁷

Na druhou stranu nelze tyto nepřímé důkazy přeceňovat, protože analytický zápis pomocí znaku pro samohlásku a pro nosovou souhlásku nemusel být nutně lineárním vyjádřením posloupnosti segmentů, ale digrafickým vyjádřením synchronně realizovaného nosového vokálu v grafickém systému, který jednoduchý znak pro nosovku postrádal (posloupnost „znak pro vokál + znak pro nazální konsonant“ by tu potom bylo třeba chápat nikoli lineárně, segmentálně, a tedy horizontálně, ale naopak vertikálně jakožto souběžně probíhající součásti artikulace jedné hlásky, přičemž znak pro vokál vyjadřuje typ ústní artikulace a znak pro konsonant pouze zapojení nosní rezonanční dutiny⁶⁸).

Jisté však je, že od 14. stol. nacházíme v polštině doklady rozpadu nosových samohlásek na samohlásku ústní a nosový konsonant v některých pozicích. Např. grafie použitá v Poznaňských rotách (přelom 14.-15. stol.), kdy jsou nosovky před následující okluzivou nebo afrikátou zapisovány digraficky a naproti tomu na konci slova pomocí jediného grafému (tzv. rohaté o), svědčí o asynchronní výslovnosti, ne-li přímo o rozkladu, v prvním případě a naopak o synchronní výslovnosti v případě druhém, například:⁶⁹

Krziwosand (= *Křivosqd*) // *rzczo* (= *řečq*).

⁶⁶ Viz například tzv. *Kristianova legenda* z 10. století (*Vita et passio sancti Wenceslai et sancte Ludmille ave eius*. Kabinet pro klasická studia AV ČR, Oddělení dokumentace a výzkumu kulturního dědictví v českých zemích do r. 1800 – Clavis monumentorum litterarum, Fontes rerum Regni Bohemiae, {<http://www.clavmon.cz/clavis/FRRB/chronica/Legenda%20Christiani.htm>}, konzultováno 30. 8. 2008.

⁶⁷ Citováno podle: DŁUGOSZ-KURCZABOWA, DUBISZ, 2006, str. 119.

⁶⁸ Takové vyjádření nacházíme v současnosti např. ve francouzštině, kde přitom jde (ve standardní výslovnosti) o ryze synchronní nosovost – např. *bon* [bõ], (*le*) *pain* [(l)ɛpɛ̃], (viz též kapitola II.1.2.2). Je ovšem pravda, že ve francouzštině jde v podstatě o historický pravopis, odrážející vznik nosových vokálů ze sekvence „orální monoftong / diftong + nazální konsonant“, a nejedná se tedy o ad hoc vzniklou grafii pro zaznamenání nosových samohlásek.

⁶⁹ Citováno podle: DŁUGOSZ-KURCZABOWA, DUBISZ, 2006, str. 119.

Podobné doklady asynchronní výslovnosti nosovek, resp. jejich rozkladu můžeme konstatovat také v Krakovských rotách (ze stejného období): *poczani* (= *poczɔ*), *Dulanbanky* (= *Dulɛb* 'anky').⁷⁰

---

⁷⁰ Za nepřímý důkaz asynchronní realizace nosovek by snad mohla být považována také koncovka 1. os. sg. čtvrtého polského konjugačního typu (-am, -asz). Při pravidelné kontrakci forem (viz např. ROSPOND, 2007, str. 174, DŁUGOSZ-KURCZABOWA, DUBISZ, 2006, str. 125-126, 293)

<i>znāš</i>	←	<i>znaješ</i>
<i>znā</i>	←	<i>znajet</i>
<i>znām(y)</i>	←	<i>znajem</i>
<i>znāʹe</i>	←	<i>znajeʹe</i>

bychom u tvaru *znām* očekávali výchozí formu *znajem*, ve skutečnosti je zde však výchozí forma *znaje*. Zde však mohly spolupůsobit další faktory, zejména analogické vyrovnání podle tvaru 1. os. sg. atematického slovesa *datʹi*: *dām*.

IV.2. Polské nosové samohlásky ze synchronního pohledu

IV.2.1 Současná realizace etymologických nosovek: komplikovaná realita

IV.2.1.1 Synchronní koreláty grafémů *ę*, *ą*: rozklad etymologických nosovek

Novopolská fáze vývoje polských nosových samohlásek tedy navazuje na poměrně starou tendenci k jejich asynchronní výslovnosti a postupnému rozkladu, zejména v některých pozicích. Je proto pochopitelné, že v dnešní polštině již grafémy *ę*, *ą* nemají ve fonetickém plánu jazyka své jednoznačné koreláty. Současná ortoepická norma předepisuje výslovnost vokalického typu nazály pouze v pozici před frikativou uvnitř slova a v pozici na konci slova (příčemž pro hlásku označovanou grafémem *ę* je zde nosová výslovnost pouze fakultativní při velmi pečlivé nebo umělecké artikulaci).

V pozici před hláskami závěrovými nebo polozávěrovými dochází k rozkladu na orální vokál ([e], respektive [o]) a nazální konsonant, který je asimilován k následující souhlásce pokud jde o místo artikulace. Před laterálou /l/ a aproximantou /w/ potom dochází k celkovému zániku nosovosti. Ve standardním projevu zaniká nosovost také na konci slova u korelátu grafému *ę*.

Následující tabulka podává přehledně způsoby segmentální realizace korelující v současné polštině s grafémy *ę*, *ą*. Pro jednoduchost zde označíme ortoepickou „nosovkovou“ (tedy non-konsonantickou) výslovnost pomocí znaků /Ě/, /Ō/. O jejich skutečné realizaci pojednáme dále.

pozice	realizace	příklad ⁷¹
uvnitř výrazu před bilabiální okluzivou [p], [b]	[ɛm], [ɔm]	<i>tepy</i> [tɛmpɨ] <i>raǰac</i> [rɔmbatɕ]
uvnitř slova před dentální okluzivou či afrikátou [t], [d], [tʃ], [dʒ]	[ɛŋ], [ɔŋ]	<i>rzeddy</i> [ʒɛŋdɨ] <i>gorąco</i> [gɔrɔntʃɔ]
uvnitř slova před (post)alveolární afrikátou [tʃ], [dʒ]	[ɛn], [ɔn]	<i>męczyć</i> [mɛntʃɨtɕ] <i>raǰzka</i> [rɔntʃka]
uvnitř slova před (pre)palatální afrikátou [tʃ], [dʒ]	[ɛɲ], [ɔɲ]	<i>pędzić</i> [pɛndʒɨtɕ] <i>mącić</i> [mɔɲtɕɨtɕ]
uvnitř slova před velární okluzivou [k], [g]	[ɛŋ], [ɔŋ]	<i>męka</i> [mɛŋka] <i>urągać</i> [urɔŋgacɕ]
uvnitř slova před palatalizovanou (postpalatální) okluzivou [kʲ], [gʲ]	[ɛŋʲ], [ɔŋʲ]	<i>kręgi</i> [krɛŋʲgʲi] <i>łaki</i> [wɔŋʲkʲi]

⁷¹ Část příkladů podle OSTASZEWSKA, TAMBOR, 2008, str. 59-60.

uvnitř slova před frikativou (vč. palataliz. variant)

[f], [v], [s], [z], [ʃ], [ʒ], [ç], [ʒ], [x]

[Ĕ], [Ō]

kęs [kĔs]

ciężyć [tçŌʒitç]

na konci výrazu

[ɛ] (fakult.[Ĕ]), [Ō]

mówię [muvʲjɛ] ([muvʲjĔ])

dobrą [dɔbrŌ]

uvnitř slova před etymologickými laterálami
tj. před laterálou [l] a aproximantou [w]

[ɛ], [ɔ]

zaczęli [zatʃɛʲi]

zaczął [zatʃɔ]

Pro úplnost je třeba doplnit, že konsonantické skupiny, které vznikly rozkladem nosových samohlásek, podléhají v hovorovém jazyce – zejména v rychlém tempu a při málo pečlivé výslovnosti – zjednodušování, což vede k dalším artikulačním posunům asimilačního charakteru. J. Szpyra-Kozłowska uvádí následující příklady:⁷²

<i>porządny</i>	[pɔʒɔɲɔɲɪ]	→	[pɔʒɔɲɪ] (resp. [pɔʒɔɲʲɪ])
<i>rozsądny</i>	[rɔssɔɲɔɲɪ]	→	[rɔssɔɲɪ] ([rɔsɔɲʲɪ])
<i>oszczędny</i>	[ɔʃtʃɛɲɔɲɪ]	→	[ɔʃtʃɛɲɪ] ([ɔʃtʃɛɲʲɪ])
<i>błędny</i>	[bwɛɲɔɲɪ]	→	[bwɛɲɪ] ([bwɛɲʲɪ])
<i>porządnie</i>	[pɔʒɔɲɔɲɛ]	→	[pɔʒɔɲɛ] ([pɔʒɔɲʲɛ])
<i>błędnie</i>	[bwɛɲɔɲɛ]	→	[bwɛɲɛ] ([bwɛɲʲɛ])

Fonetická část naší práce bude zasvěcena především realizacím etymologických nosových samohlásek v postavení před frikativami a na konci slova, tedy tam, kde ortoepická norma dosud předpokládá nazální vokalickou artikulaci a kde se zpravidla objevuje nazální diftong. Fonologická část se potom vrátí také k realizacím v ostatních pozicích.

IV.2.1.2 Variantnost realizací nosovek před frikativou: nazální diftongy?

Po stránce fonetické lze přijmout jako fakt, že v pozicích před okluzivami a afrikátami se v dnešní polštině nosové samohlásky již nerealizují. Budeme si tedy v tuto chvíli všimnout nosovek v pozici před frikativami a také na konci slova.

Pokud jde o artikulaci v ústní dutině, odpovídá míra otevřenosti, poloha jazyka i labializace samohláskám orálním /e/, /o/ (či přesněji [ɛ], [ɔ]). Distinktivním rysem, odlišujícím je od odpovídajících samohlásek ústních, je nazální rezonance. Podoba této rezonance však bývá popisována různě. Povšimněme si tedy, jak charakterizují někteří polští autoři realizaci těchto hlásek. V následujících odstavcích ponechávám fonetickou transkripci v podobě charakteristické pro každého z citovaných autorů.

P. Bał⁷³ tak například popisuje nosovou samohlásku jako vokál, který má pokud jde o ústní artikulaci trvalou kvalitu a pouze poněkud opožděnou nosovou rezonanci. Vyděluje však artikulaci nosovek před (pre)palatálními frikativami [ç], [ʒ]. Zde konstatuje diftongickou výslovnost s nazálním skluzem, například:

<i>mieścień</i>	→	[miejšeń]
<i>więzień</i>	→	[wiejżeń]

⁷² SZPYRA-KOZŁOWSKA, 2002, str. 135.

⁷³ BAŁ, 1989, str. 63-64.

O diftongické realizaci polských nosovek však hovoří již M. Dłuska⁷⁴, která ve své Artikulaci polských hlásek uvádí:

„Samogłoski nosowe polskiego dialektu kulturalnego są właściwie dyftongami, tj. głoskami podwójnymi, ściśle ze sobą spojenymi i występującymi jako jedność. Również i trwanie ich jest dłuższe niż trwanie odpowiednich samogłosek czystych.“

Zajímavá je také její charakteristika neutrální nosové rezonance, která se podle ní objevuje ve finální fázi artikulace nazálních vokálů:

„Przy bacznej obserwacji można zauważyć jeszcze i trzecie stadium w artykulacji naszych samogłosek nosowych: moment końcowy, kiedy rezonans ustny całkowicie albo prawie całkowicie ustaje, a rezonans nosowy trwa jeszcze. Ten moment jest w brzmieniu jednakowy dla wszystkich samogłosek, gdyż rezonator nosowy, będąc niezmiennym, odbrzmiewa zawsze jednakowo, bez zmian uchwytnych dla ucha.“

Rovněž P. Nowakowski⁷⁵ charakterizuje nosové samohlásky v současné polštině jako „struktury polisegmentalne, wymawiane asynchronicznie z wyodrębnieniem fazy ustnej i opóźnionej w stosunku do niej fazy nosowej.“ Ve své transkripci užívá znaky pro aproximanty, přičemž konstatuje před „tvrdými“ frikativami nosovky s „tvrdou rezonancí“, tj. [-ěw-], [-ōw-] (systematicky označuje přítomnost (koartikulační?) nazaloty i u prvního členu polysegmentální struktury). Před „měkkou“ frikativou konstatuje v pomalém tempu rovněž převažující „tvrdou rezonanci“, avšak v rychlém tempu předpokládá spíše realizaci „měkké rezonance“, tj. [-ěj-], [-ōj-].

Dále uvádí možnost úplného zániku nazaloty a vzniku orálního diftongu, ovšem pouze v zanedbatelném procentu případů. Rovněž konstatuje výslovnost nosové samohlásky ve slovech cizího původu před frikativou místo spojení: *en, em, on, om, en, am, un, um, in, im, yn, ym*. Zde však uvádí jako častější realizaci shodnou s grafickou podobou výrazu, přičemž nosový vokál se údajně snáze prosazuje u samohlásek s nižší artikulací, zejména pak u /a/, například:

<i>szansa</i>	→	[šãw̃sa]
<i>awans</i>	→	[avãw̃s]
<i>sens</i>	→	[sẽw̃s]
<i>konsystorz</i>	→	[kõw̃systoř]

Neplatí však podle něj často uváděné pravidlo, že nosová samohlásky (diftong) vzniká v cizích slovech pouze v koncovech –ans, -ens. Jde píše o individuální návyky. Jako řidkou pak uvádí nejen artikulaci nosovek v případě vysokých samohlásek, ale také tehdy, jsou-li nazální konsonant a následující frikativa značně vzdáleny pokud jde o místo artikulace, například *czeremcha*, ale rovněž *konferencja*.

Velmi důkladně se otázce realizace nosových samohlásek věnuje M. Wiśniewski⁷⁶. I on konstatuje jejich diftongickou realizaci [eũ], [oũ], například:

<i>męza</i>	→	[meũza]
<i>wąska</i>	→	[voũska]

⁷⁴ DŁUSKA, 1950, str. 53.

⁷⁵ NOWAKOWSKI, 1997, str. 120-125.

⁷⁶ WIŚNIEWSKI, 2001, str. 76-85.

V tomto systému lze u něj vyčlenit dvě situace, které vybočují z této pravidelné výslovnosti (neustále zachovávám původní podobu transkripce).

1. pozici na konci slova, kde
  - 1.1 grafém ξ může být pravidelně realizován jako:
    - [-eũ], např. *idę* [ideũ]
    - [-e], např. *idę* [ide]
  - 1.2 grafém q se pravidelně realizuje jako:
    - [oũ], např. *drogq* [drogoũ]
  - 1.3 existují další možné realizace, které jsou však považovány za neortoepické:
    - [-eu], např. *idę* [ideu]
    - [-em], např. *idę* [idem]
    - [ou], např. *drogq* [drogou]
    - [om], např. *drogq* [drogom]
    - [o], např. *drogq* [drogo]

2. pozici před (pre)palatální frikativou [ɕ], [ʐ] (u Wiśniwského [ś], [ź]), kde
  - 2.1 po „tvrdém“ konsonantu lze fakultativně realizovat nosový diftong za pomoci nazální aproximanty [-ũ], [-ĩ]:
    - např. *gęś* [geũś] nebo [geĩś]
  - 2.2 po „měkkém“ konsonantu se nosový diftong realizuje za pomoci nazální aproximanty [-ĩ]:
    - např. *pięść* [geũś] nebo [p'ieĩść]

Můžeme tedy závěrem této kapitoly konstatovat, že zejména v mladších pracích je systematicky konstatována diftongická realizace polských nosových samohlásek v pozici před frikativou a na konci výrazu, přičemž nejčastěji je uváděna kombinace (ústní či nazalizované) samohlásky a nazální glidy [-ũ], respektive [-ĩ].

IV.2.2 Nové nazální diftongy: neetymologické nosovky

IV.2.2.1 Realizace nosovek ve výrazech typu *awans*: nazální monofoném?

V předcházejících kapitolách jsme popsali vývoj polských nosových samohlásek a konstatovali jsme jejich progresivní rozklad v pozici před okluzí a zánik v některých dalších pozicích. Počet výskytů etymologické nosovky jako skutečně vokalické nazální struktury (nosový diftong) se tak podstatným způsobem redukovala. Někteří autoři tak konstatují malou fonologickou váhu těchto fonémů.⁷⁷

Na druhou stranu však, jak se zdá, v současné polštině vzniká množství nových nosovek ze spojení *orální vokál* + *nazální konsonant* v pozici před frikativou. Někteří autoři tak například u výrazů *awans*, *symfonia* uvádějí možnou realizaci (zejména v rychlejších

⁷⁷ Např. S. Rospond charakterizuje nosové samohlásky jako „słabo obciążone fonologicznie“ (ROSPOND, 2007, str. 44).

tempu promluvy) [awãs], [šifõn'ja].⁷⁸ Podobnou realizaci však neuvádějí u téhož typu spojení v pozici před okluzivou: *bank* [bank]⁷⁹.

Věnujme se zde proto výslovnosti těchto spojení v pozici před frikativou. Již M. Dłuska v této souvislosti konstatuje:⁸⁰

„W polskim oprócz powszechnie znanych ɛ i o (o nosowe) istnieją również, choć nie oznaczane w piśmie, ą (a nosowe), ɥ, ɨ, ɣ. Pierwsze jest nawet bardzo częste, trzy ostatnie rzadziej się spotyka.“

Domníváme se však, že výše prezentovaná segmentální struktura (nazální monofoném) nemůže odpovídat skutečné realizaci. Jak totiž bylo řečeno výše, v současné polštině zanikly původní nazální monofonémy a rozložily se na bifonematickou strukturu sestávající z orálního vokálního segmentu a nazálního segmentu, tvořeného buď konsonantem (sonantou) nebo glidou.

Jeví se jako krajně nepravděpodobné, aby synchronně působily v jazykovém systému dvě zcela protichůdné tendence. Mohli bychom sice argumentovat, že rozklad původních nosovek je již plně ukončen a lexikalizován a může tudíž probíhat nová změna opačného směru, zde však lze uvést přinejmenším dva protiargumenty.

Za prvé jistá artikulační nejistota při realizaci etymologických nosových samohlásek v pozici před frikativou (která se projevuje různými typy realizace nazálního segmentu, nikdy však návratem k synchronní nosovosti) svědčí o tom, že proces rozkladu ještě stále probíhá. Za druhé pokud bychom byli skutečně svědky opětovného vzniku monoftongických nazálních vokálů před okluzivou, musel by se tento trend týkat rovněž spojení *orální vokál + nazální aproximanta* vzniklých právě z původních nosových samohlásek. Žádný takový doklad však nemáme.

IV.2.2.1 Nové nosovky: širší spektrum variant

Z toho důvodu soudíme, že v pozici před frikativou nevznikají nové nazální monofonémy, ale spojení diftongického charakteru totožná nebo velmi podobná realizaci etymologických nosovek před frikativou. Naše teoretické závěry potvrzují některé starší a zejména pak současné práce polských fonetiků, kteří skutečně konstatují tento typ artikulace.⁸¹

Pro úplnost je třeba poznamenat, že tendence k přechodu v nazální aproximantu není stejně silná u všech nazálních konsonantů a před všemi frikativami. Nejvýrazněji se projevuje v případě palatálního konsonantu /j/ v pozici koronárními sybilantními frikativami [s], [z], [ʃ], kde ji uváděl již K. Nitsch v r. 1907⁸². Zde je realizace etymologického /j/ jako nazální aproximanty [j̥] nejen naprosto převládající⁸³, ale je dnes dokonce považována za

⁷⁸ V původních pracích značeno zpravidla [a], [y], např.: NAGÓRKO, 2003, str. 36.

⁷⁹ Zde nanejvýš konstatují (koartikulační) nazalizaci: [bãnk], resp. [bãnk], např.: STRUTYŃSKI, 1998, str. 60.

⁸⁰ DŁUSKA, 1950, str. 53.

⁸¹ Například: OSTASZEWSKA, TAMBOR, 2008, str. 54-55; WIŚNIEWSKI, 2001, str. 81-83.

⁸² Tak konstatuje P. Nowakowski (NOWAKOWSKI, 1997, str. 131).

⁸³ P. Nowakowski uvádí ve svém korpusu kultivované mluvy herců u mladé generace 84,3 % realizací nazální aproximanty [j̥] v pomalém tempu a dokonce 99,2 v rychlejším tempu (NOWAKOWSKI, 1997, str. 132).

ortoepickou, přirozenou a správnou. Jak uvádí M. Balowski⁸⁴, realizace [ɲ] v této pozici působí uměle a pedanticky (nebrání ovšem porozumění).

Zdá se však, že i v ostatních případech již ze synchronního hlediska diftongická výslovnost etymologických spojení *orální vokál + nazální konsonant* v pozici před frikativou převládá (snad s výjimkou pozic před labiodentálami /f/, /v/ a velárou /x/, kde je podle M. Wiśniewského realizace nazální aproximanty sice možná, avšak ne převládající.⁸⁵ Narozdíl od nazálních diftongů vzniklých z původních nosových samohlásek, kde jsou možné pouze diftongické sekvence „e-ové“ a „o-ové“, na místě těchto původních bifonematických spojení vznikají diftongy, jejichž prvním členem (slabičným vrcholem) mohou být všechny polské ústní samohlásky (kompletní přehled polských nazálních diftongů a triftongů viz V.2.2.2).

---

⁸⁴ BALOWSKI, 1993, str. 138.

⁸⁵ M. Wiśniewski konstatuje častější realizaci labiodentální nazály [ɲ] (ve spojení s /n/, /m/ před labiodentálami /f/, /v/) respektive literální realizaci [m] (ve spojení s /m/ před labiodentálami /f/, /v/), resp. [n] (ve spojení s /n/ před velárou /x/), ale realizaci nazální aproximanty [ɲ̃] rovněž nevylučuje (WIŚNIEWSKI, 2001, str. 82-83).

V

**DOKLADY NOVÝCH VÝVOJOVÝCH TENDENCÍ
V POLSKÉM VOKALIZMU A POKUS O JEJICH
FONOLOGICKOU INTERPRETACI**

V.1. Nových tendence a jejich vnímání polskými mluvčími

Jak jsme viděli výše, do polského jazykového systému proniká množství segmentů diftongické povahy, přičemž tento vývoj zasahuje současnou polštinu v celé šíři jejích geografických i sociálních variet. Jak již také bylo řečeno, zdroje těchto diftongů (či diftongoidů) jsou čtyři, z nichž jeden je externí (stojící vně vlastního jazykového systému polštiny) a další tři interní (působící zevnitř vlastního systému), přičemž poslední dvě tendence spolu úzce souvisejí:

1. externí zdroj diftongizace: zvyšující se počet výpůjček z cizích jazyků (např. *terapeuta* [tɛrapɛʦta], *aura* [aura])
2. interní zdroje diftongizace:
  - 2.1 vokalizace etymologického dentálního *ł* a jeho tautosylabické spojení se sousední samohláskou (např. *pełny* [pɛɲni], *zołnierz* [zɔɲɛʃ])
  - 2.2 diftongizace etymologických nazálních vokálů v pozici uvnitř výrazu před frikativou a na konci výrazu (např. *zageŕszcać* [zageũʃtʃatɕ], *wąsik* [voũɕik], [voĩɕik])
  - 2.3 progresivní diftongická (diftongoidní) realizace spojení *vokál + nazální konsonant* v pozici uvnitř výrazu před frikativou (např. *intensywnie* [inteũsivɲɛ], *duński* [duĩsk'i])

V následujících kapitolách si položíme několik souvisejících otázek, na které se následně pokusíme nalézt odpověď, nebo alespoň naznačit možné odpovědi.

Za prvé nás bude zajímat, jak se tyto změny projevují u běžného polského mluvčího. Za druhé se pokusíme vyvodit, do jaké míry jsou tyto změny konvergentní, tj. zda v současné polštině vyjadřují tendenci, kterou je možno zobecnit. Nakonec si položíme otázku, zda se tato přestavba dotýká pouze plánu fonetického, nebo způsobuje změny rovněž v plánu fonologickém, a případně jaké jsou možnosti reinterpretace tohoto systému.

V úvodní kapitole se pokusíme naše dosavadní tvrzení a hypotézy podložit důkazy ze současné polštiny. Budeme přitom využívat jak výsledků práce polských fonetiků, tak vlastního pozorování. Zaměříme se jednak na doklady splývání „starých“ diftongů v přejatých slovech s nově vzniklými (v souvislosti s vokalizací dentálního *ł*) po stránce artikulačně-percepční a zejména pak jejich splývání v hloubkové struktuře, tedy ve fonetickém konceptu současné polštiny. Bude nás tedy zajímat, do jaké míry jsou tyto staré a nové diftongické struktury vnímány jako totožné, což se projeví zejména jejich pravopisnou záměnou.

Zároveň se pokusíme nalézt doklady artikulačně-percepční konvergence diftongů orálních a nazálních. Cílem této kapitoly však nebude prokázat tendenci nosových dvojhlásek ke ztrátě nazality a jejich funkčnímu splnutí s diftongy orálními (ani se nedomníváme, že taková tendence reálně existuje). Snahou bude najít doklady toho, že oba typy struktur jsou skutečně dnes vnímány jako struktury podobného (tj. diftongického) typu. Takový důkaz by podpořil naši teorii o přestavbě polského fonetického systému na základě široké akceptace segmentů (či spojení segmentů) diftongického charakteru.

V.1.1 Doklady splývání starých a nových orálních diftongů

V.1.1.1 Dětské pravopisné záměny: materiál pro výzkum fonetických změn

Vhodným materiálem pro studium artikulačně percepční stránky současného jazyka (a to nejen polského), je písemný projev dětí ve fázi, kdy si teprve osvojují psanou podobu jazyka. Rozbor takového materiálu je vhodný zejména v případě jazyků, s převládající jednoznačnou korelací mezi fonémy (ev. hláskami) a grafémy. Dětské mluvčí těchto jazyků si zpravidla v první fázi osvojí jednoznačné grafické koreláty vyslovovaných segmentů a teprve ve fázi druhé nuancují tyto své znalosti osvojováním výjimek, homonymní výslovnosti grafémů apod.

V období od završení první fáze do završení fáze druhé lze konstatovat, že grafický systém ještě nefunguje u těchto mladých mluvčích jako systém autonomní, ale je v pravém slova smyslu sekundární ve vztahu k systému mluvenému, tj. pouze mechanicky (foneticky) zachycuje slyšenou (resp. vyslovovanou) podobu mluveného jazyka.

V tomto období lze na základě písemného projevu dětských mluvčích opětovně demonstrovat notorický fakt splynutí dvou „i-ových“ samohlásek v češtině (dítě bude ve většině případů preferovat zápis s „i“, např. *vosi bili, *to je pjekní dům) nebo existenci znělostní asimilace (**gdi fstáváš?*). Podobně v polštině budou směřovány grafémy „ż“ a „rz“, které rovněž ve výslovnosti splynuly (*rzaba, *szerokie może). Ve fázi, kdy jsou již pravidla pravopisu stabilně zafixována, sice pochopitelně dochází k chybám (rozlišování psaného „i“ a „y“ v češtině podobně jako „ż“ a „rz“ v polštině bývá často problematické i pro dospělého a vzdělaného mluvčího), nedochází k nim však systematicky a psaný systém funguje do značné míry autonomně, nezávisle na systému jazyka mluveného.

Pro nás tedy bude zajímavé, jakým způsobem zaznamenává dítě diftongy, nosové samohlásky a sekvence s etymologickým „t“ v období před autonomizací psaného systému polštiny a zda tu dochází ke spontánnímu zaměňování těchto segmentů. Zároveň je však třeba upozornit na to, že k podobným záměnám dochází – byť méně systematicky – rovněž u dospělých mluvčích (resp. pisatelů) polského jazyka, zejména v případě nižšího dosaženého stupně vzdělání a při použití málo frekventovaných výrazů cizího původu.

V.1.1.2 Doklady záměn: grafém t jako univerzální korelát nesylabické součásti diftongu

Záměna klesavých diftongů a sekvencí *vokál + etymologické t* je poměrně častá. Lze najít množství případů chybného pravopisu u školáků, např.:⁸⁶

<i>alto</i>	místo	<i>auto</i>
<i>ełforia</i>	místo	<i>euforia</i>
<i>pseldonim</i>	místo	<i>pseudonim</i>

⁸⁶ Na základě vlastního výzkumu dětských písemných prací a diktátů, které jsem měl k dispozici díky svým polským přátelům (učitelům i rodičům dětí). Výjimečně jsou některé příklady vzaty z náhodně konstatovaných pravopisných záměn u dospělých.

K podobným záměnám může dojít dokonce ve slovech polského původu, kde dochází na morfeomatickém švu k hiátové realizaci vokálů (např. [na.uka]). V důsledku chybné, tautosylabické výslovnosti lze nalézt doklady záměn typu:

naika   místo   *nauka*

Pro naši práci nacházíme zajímavý zdroj záměn tohoto druhu v animovaném seriálu *Włatcy móch*. Vyskytují se v něm krátké nápisy a někdy také souvislejší texty. Vzhledem k tomu, že děj seriálu je situován do prostředí nižších ročníků základní školy, použili jeho tvůrci typicky „dětské“ pravopisné záměny jako stylizační prostředek všude tam, kde to fonetický systém současné polštiny umožňuje (včetně názvu seriálu). V souvislosti s tématem této kapitoly jsou pro nás zajímavé zejména následující příklady:

altobus   místo   *autobus*
pani Frał   místo   *pani Frau*

nebo naopak: *kanau*   místo   *kanal*
karnawau   místo   *karnawał*

Jak jsme již konstatovali, množství nových diftongů se dostává do polského hláskového systému díky stále častějším výpůjčkám z angličtiny (které dosud namnoze nejsou považovány za součást spisovného jazyka a jsou používány jako argotické výrazy). Také podobné doklady zde najdeme, například:

łođingować   místo   *loadingować*
dałnłođ   místo   *download*

Pokusme se však nyní nalézt rovněž doklady o splývání diftongů vzniklých vokalizací ĺ v aproximantu /w/ a diftongů nazálních (vzniklých z nazálního monofongu).

V.1.2 Konvergence ústních a nosových dvojhlásek, foném /w/ v pretuře

V.1.2.1 Ústní a nosové diftongy: shodná struktura?

Přestože těchto dokladů nacházíme menší množství, lze je nalézt.

Již M. Dłuska⁸⁷ konstatuje u dětí pravopisné chyby typu:

weuza   místo   *węza*

Podobně B. Ročławski uvádí příklady pravopisné záměny u nejmladší generace, svědčící podle něj o polyfonematickém vnímání nosovek, například.⁸⁸

welza   místo   *węza*
mełszczyzna   místo   *męzczyzna*

⁸⁷ DŁUSKA, 1950, str. 53.

⁸⁸ ROČŁAWSKI, 1976, str 119 a 121.

<i>wołż</i>	místo	<i>wąż</i>
<i>idoł</i>	místo	<i>ida</i>

či naopak:

<i>zaczą</i>	místo	<i>zaczął</i> ⁸⁹
--------------	-------	-----------------------------

Významný je fakt, že dokonce v poezii lze nalézt doklady rýmování nazálních vokálů s novými orálními diftongy. Svědčí to o tom, že po stránce zvukové jsou tyto segmenty výrazně vnímány jako struktury podobného charakteru. Uveďme zde alespoň příklad z poezie A. Osiecké:

(...)
niedobrze potem było z nią
do USA ją jeden wziął
 (...)

A. Osiecka: Miasteczko cud

Také zmíněný seriál *Włatcy móch* poskytuje poměrně bohatý materiál. Některé příklady dokládají pouze všeobecně akceptovaný rozklad nosových samohlásek před okluzí, např.:

<i>najwienkszy</i>	místo	<i>największy</i>
<i>ustempować</i>	místo	<i>ustępować</i>

nebo naopak: *fragmety* místo *fragmenty*
memento mori místo *memento mori*

a její zánik před etymologickou laterálou a v případě finálního -ę, např.:

<i>rypnoł</i>	místo	<i>rypnął</i>
<i>stoje</i>	místo	<i>stoję</i>

Objevují se rovněž příklady dialektálního (regionálního) rozkladu finálního -ą na bifonematické spojení [-om]:

<i>należom</i>	místo	<i>należą</i>
<i>elektrycznom</i>	místo	<i>elektryczną</i>

Pro naši práci jsou však zajímavější příklady jiného druhu. Nacházíme zde například tento pravopis:

<i>najpotężniejszy</i>	místo	<i>napotężniejszy</i>
<i>zwionzek</i>	místo	<i>związek</i>
<i>pienionżki</i>	místo	<i>pieniążki</i>
<i>jakonś</i>	místo	<i>jakąś</i>
<i>menżem</i>	místo	<i>mężem</i>

⁸⁹ Připomeňme, že v pozici před etymologickými laterálami dochází v ortoepické výslovnosti k naprosté ztrátě nazality původních nosových samohlásek. Korektní realizace je tedy [zatʃou].

Lze předpokládat, že autoři nechtěli grafémem *n* zapsat skutečně realizaci dentální nazální sonory, ale měli v úmyslu vyjádřit výrazně bisegmentální realizaci nosovek před frikativou. Grafém *n* zde tedy odpovídá nazální aproximantě.

Konečně nacházíme i doklad o oslabení či ztrátě nosovosti v koncovce a záměně za orální diftong.

potenżnoł   místo   *potenżnq*

O tom, že u nejmladší generace může skutečně nosovost téměř zcela zanikat – zejména v pozici před pauzou – ve prospěch orální diftongické výslovnosti, svědčí také. Jako příklad může sloužit rozhovor, náhodně vyslechnutý autorem této práce v roce 2006 na jedné nejmenované studentské koleji. Mluvčími jsou dvě studentky filologického oboru ve věku 21 let. Fakt zániku (či výrazného artikulačně-percepčního oslabení) nazaloty může vést až k problémům s porozuměním. Například při hláskování tak dojde k neutralizaci opozice mezi *ę* – *ɪ* – *eu*:

1. mluvčí: Gdzie to się stało?

2. mluvčí: W Kętach.

1. mluvčí: Gdzie?

2. mluvčí: W Kętach. Ka – *ę* – te – y. (diftongická výslovnost *ę*, velmi slabý náznak nazaloty v detenzní fázi)

1. mluvčí: Zaraz, jakie *eu*? To znaczy *ɪ* (záměrně zdůrazněna dentální výslovnost)? Czy *e* – *u*?

2. mluvčí: Nie, no co ty, *ę* jak *ę*. Nosówka, no.

1. mluvčí: Ale przecież ty nie wymawiałaś tam żadnej nosówki! Wymawiałaś *eu*!

2. mluvčí: Dobrze, a ty to jak wymawiasz *ę*?

1. mluvčí: No normalnie, *ę*! (výraznější nazalizace)

Pro upřesnění je třeba dodat, že mluvčí pocházely z rozdílných regionů Polska: první z nich z Lublinska (Lubelszczyzna), druhá z kraje Podlasie.⁹⁰ Obě však strávily několik posledních let ve Varšavě.

V.1.2.2 Foném /w/ v pretuře, /w/ epentetické

Pokud jde o realizaci etymologického *ɪ* v pozici slabičné pretury (tedy v pozici před vokálem), o jeho vokalizaci svědčí některé například časté (a vědomé) nahrazování anglicizmu *week-end* pravopisem *tykend* v neoficiální podobě psaného jazyka. Podobným důkazem obecného přijímání této realizace zejména mladou generací je rovněž živá diskuse o výslovnosti anglických jmen typu Wilson v polském prostředí.

Starší generace vysloví toto jméno – zejména je-li součástí polského názvu, např. Plac Wilsona (Wilsonovo náměstí) – s iniciálním [v-], shodně s obecně polskou realizací grafému „w“. U této starší generace ještě nebyla hláska [w] vnímána jako součást polského fonetického systému a cizí slova, která ji obsahovala, byla podobně jako např. v češtině adaptována do polského systému za pomoci artikulačně a percepčně blízké hlásky [v], čemuž napomáhal i zmíněný pravopis. Naproti tomu mladší generace již vnímá hlásku [w] jako polskou a není zde tedy překážek výslovnosti s tímto iniciálním [w], tedy [plac wilsona].

⁹⁰ Podle různých etymologické interpretace česky *Podlesí* nebo *Podlaší*.

Díky této analogii s náslovným anglickým [w] ve výrazech, kde tradiční polská realizace předpokládala konsonant [v], se však nadále ustaluje konsonantické vnímání polosouhlásky /w/ v antevokalické pozici (jakož i v jiných pozicích, vlastních semikonsonantické realizaci). Koncept stoupavého diftongu se tak v současné polštině nadále jeví jako cizí. Dokladem toho je také hiátová realizace přejatých výrazů typu:

puenta [pu.enta]

V této souvislosti ještě doplňme, že právě aproximanta /w/ se může poměrně často objevit jako epentetická (hiátová) hláska před fonémy /o/, /u/ nebo po nich, například:⁹¹

aktualny [aktu.alni] → [aktuwalni]
muzeum [muze.um] → [muzewum]

Následkem vokalizace dentálního /l/ nacházíme rovněž doklady pravopisné záměny *l* s tímto epentetickým [w], a to dokonce v případě epenteze mezislovní, například:⁹²

<i>muzelum</i>	místo	<i>muzeum</i>
<i>kakalo</i>	místo	<i>kakao</i>
<i>co łuczy</i>	místo	<i>co uczy</i>

Jak jsme viděli na výše uvedených příkladech, v současné polštině můžeme konstatovat jednak velice pokročilý stupeň „mentálního“ splynutí starých a nových ústních klesavých diftongů. Kromě toho lze do značné míry pozorovat tendenci k záměně mezi ústními diftongy a nosovými samohláskami. Domníváme se, že jde o jednoznačný důkaz toho, že obě změny jsou již dnešními mluvčími vnímány jako hluboce systémové a že zde máme co činit s výraznou tendencí k tvorbě a akceptaci klesavých diftongů jako součástí fonetického systému polského jazyka.

Naproti tomu v případě hypotetických stoupavých dvojhlásek se předpoklad jejich akceptování systémem nepotvrdil. V hloubkové struktuře jsou aproximanty v jiné než tautosylabické postvokalické pozici nadále vnímány jako nediftongující hlásky spíše konsonantického charakteru.

Z hlediska artikulačně-percepčního i hloubkově-strukturního se tedy domníváme, že pro fonetický systém současné polštiny je třeba přijmout existenci klesavých diftongů, zatímco existence diftongů stoupavých zůstává na úrovni pouhého konstruktů.

V následující části se budeme zabývat otázkou, jaké jsou možné fonologické interpretace tohoto fonetického jevu.

⁹¹ Viz např.: SZPYRA-KOZŁOWSKA, 2002, str. 59.

⁹² První a třetí příklad je převzat ze seriálu *Włatcy móch*, druhý pochází z vlastního výzkumu korpusu dětských textů.

V.2. Pokus o fonologickou reinterpetaci polského vokalického systému

Následující kapitola se pokusí o interpretaci popisovaných fonetických jevů v současné polštině z hlediska fonologického, tedy systémového. Pokusíme se jednak dokázat, že popisované změny jsou vedle faktorů artikulačně-fyziologických způsobeny rovněž faktory systémovými, jednak si ukážeme, jaké jsou synchronní možnosti interpretace polského vokalického subsystému. V ohnisku našeho zájmu přitom i nadále bude tendence k diftongizaci.

Tato kapitola bude opět rozdělena na dvě části, z nichž první se bude věnovat otázce ústních dvojhlásek, druhá si pak bude všimnout diftongů nosových. V úvodu každé části si na základě dvou konkrétních změn či tendencí, popsanych již dříve, pokusíme ilustrovat spolupůsobení artikulačních a systémových faktorů. Poté nastíníme možnosti interpretace jednotlivých dílčích systémů – a to diftongů ústních a nosových. Nakonec se pokusíme o syntézu obou těchto subsystémů.

V.2.1 Orální diftongy

Jak už bylo řečeno, v úvodu k této části se pokusíme ukázat, které faktory vedly ke dvěma dříve zmíněným jevům. Zde konkrétně půjde o vývoj etymologického *ł*, v následující části pak o vývoj hlásky *ń*. Tato kapitola má především demonstrovat naše pojetí spolupůsobení artikulačně-fyziologických a systémových faktorů při vývoji hláskového systému, protože k tomuto pojetí se budeme odvolávat i v dalších kapitolách této části naší práce. Výběr těchto problematiky vývoje *ł* a *ń* však nebyl náhodný: vokalizace *ł* stála u zrodu celé systémové změny polského vokalizace a je tedy pro expozici současného stavu klíčová. Artikulační a systémové oslabení fonému *ń* je pak podle našeho názoru reprezentativní pokud jde o vztah nazálních konsonantů a nazálních vokálů.

Domníváme se, že veškeré změny v hláskovém a potažmo také fonematičtém systému kteréhokoli jazyka jsou motivovány zejména dvěma typy faktorů. Z jedné strany působí obecné artikulační (fyziologické) dispozice, v rámci kterých se projevují dvě protichůdné tendence: jednak snaha o minimalizaci vynakládaného úsilí (projevující se různým druhem asimilací, tedy artikulačního sblížení hlásek, a také artikulačním zjednodušováním, tj. zejména zjednodušováním hláskových skupin a uvolňováním artikulačního napětí) a jednak tendence ke zvýraznění segmentů v rámci lineárního řetězce (tedy naopak různé druhy disimilací).

Z druhé strany působí faktory systémové. Jsme toho názoru, že jednotlivé jazykové subsystémy (plány) a zejména pak plán fonologický vykazují relativní stabilitu tehdy, vyznačují-li se vysokou měrou symetrie, vyváženosti.⁹³ V okamžiku, kdy dojde např. z důvodu artikulační změny k narušení této symetrie, systém má zpravidla tendenci k jejímu vyrovnání.⁹⁴ Tento fakt implikuje předpoklad, že foném, který je v daném systému ojedinelý,

⁹³ Výrazně je to patrné na subsystémech vokalických. Většina jazyků disponuje trojúhelníkovým či čtyřúhelníkovým typem uspořádání samohlásek podle místa artikulace (a rovněž podle formantové struktury), přičemž celý systém bývá velice vyváženě uspořádán, zejména pokud jde o korelaci přední : zadní samohláska. Nicméně rovněž systémy samohláskové bývají uspořádány s jistou měrou symetrie.

⁹⁴ Zde bychom mohli uvést množství příkladů, mezi nejnázornější bychom mohli řadit diachronní vývoj vokalického subsystému obecné češtiny nebo francouzštiny, ve kterých diftongizace, zvýšení či snížení artikulace, případně zánik fonému (splynutím s jiným) probíhaly zpravidla symetricky u vokálů přední i zadní

osamocený, tj. stojící mimo symetrii a nezapojený do řad fonémů o podobných charakteristikách, není stabilním prvkem systému a je ohrožen zánikem, resp. systémově podmíněnými změnami.

Je potom pochopitelné, že nejvýraznější tendence k fonetickým změnám bude tehdy, , jsou-li k nim zároveň podmínky artikulačně-fyziologické a zároveň předpoklady systémové, tj. je-li narušena symetrie. Pokusíme se zde ukázat, že právě tyto dvojí důvody stojí za vokalizací dentálního /l/ stejně jako za prioritním oslabováním artikulace fonému /ɲ/ a jeho změnou v nazální aproximantu. V souladu s dříve přijatou posloupností se budeme nejdříve věnovat otázce vývoje, který vedl ke vzniku fonému /w/.

V.2.1.1 Faktory vývoje dentálního /l/ v aproximantu /w/

Uvedli jsme, že faktory vokalizace dentální laterály /l/ jsou dvojí povahy: jednak artikulačně-fyziologické a jednak systémové. Pokusme se nejdříve analyzovat prvně zmiňované.

Jak už bylo řečeno v části III.1.1, laterály patří mezi sonory. Obecně zde tedy převládá složka tónová nad šumovou a tyto hlásky se tak blíží kategorii samohlásek (mohou v některých jazycích tvořit dokonce slabičný vrchol). Laterály jsou navíc spolu s vibranty považovány za hlásky plynulé, tj. takové, při jejichž realizaci artikulační překážka zcela nepřerušuje plynulost výdechového proudu (v případě laterál proudí vzduch po stranách částečné okluze).

Je zřejmé, že u tohoto částečného závěru může snadno docházet k jeho dalšímu oslabování až uvolňování, nejspíše pak v tautosylabické postvokální pozici (patrně to souvisí s obecně menší artikulační výrazností slabičné kody – právě v kodě také snáze dochází k asimilacím).

Z různých jazyků máme množství dokladů o vokalizaci laterál, nejčastěji právě v postvokální pozici, přičemž tato vokalizace se může týkat jak koronárního [l], tak palatálního [ʎ]. Vzhledem k postavení artikulačních orgánů je při zániku závěru výslednou hláskou v prvním případě nejčastěji aproximanta [w] (resp. [ɰ]), ve druhém pak [j] (resp. [j̥]). Uveďme zde alespoň několik příkladů z indoevropských jazyků:

psl. [bylʲ]	→	chorv. <i>bio</i> [biɔ]
lat. <i>palma</i> [fiʎə]	→	stfr. <i>paume</i> [paɯmə]
stfr. <i>fille</i> [fiʎə]	→	nfr. [fiʝ]
kast. <i>llamar</i> [ʎamar]	→	latamer. [jamar]

V polštině se vokalizovalo původní dentální /l/ ve všech pozicích. Položme si nyní otázku, proč došlo právě k vokalizaci dentálního /l/ a nikoli druhého laterálního fonému /l/.

Zůstaneme-li stále v rovině faktorů artikulačně-fyziologických, můžeme konstatovat tři hypotetické důvody. Z jedné strany můžeme předpokládat, že vokalizace má v polštině velmi staré kořeny, ještě v dobách, kdy pozdější opozice *dentální /l/ : alveolární /l/* byla realizována párem *koronární /l/ : palatální /ʎ/* (viz kapitola III.1.2). U palatální laterály je

---

řady (uveďme jako příklad alespoň obecně českou diftongizaci [i:] → [ej] a [u:] → [ou] nebo naopak francouzskou monoftongizaci [aj] → [e] a [au] → [o]).

plocha kontaktu aktivního a pasivního artikulátoru větší a tak můžeme předpokládat menší tendenci k uvolňování závěru.

Navíc, pokud by došlo rovněž k vokalizační tendenci u palatalizované (palatální) laterály, střídnicí by pravděpodobně byla – jak jsme uvedli – palatální laterála /j/. Ta však v polštině existovala (a existuje), takovou to vokalizací by tak zanikla důležitá fonologická opozice mezi dvěma fonémy.

Tím už se ovšem dostáváme na půdu druhé skupiny faktorů, totiž činitelů systémových. Zde bychom mohli uvést ještě třetí hypotézu, stojící podobně jako druhá na pohraničí zmíněných dvou skupin faktorů. Dentální /l/ bylo totiž v období před vokalizací patrně realizováno se silnou labializací. Tato labiální artikulace se tak postupem času stávala jeho hlavním distinktivním rysem a tím byla zároveň oslabena role centrálního závěru, který byl postupně uvolňován, až zcela zanikl.

Domníváme se však, že těžiště vokalizace leží někde jinde, a to v systémovém vztahu fonémů /l/ : /l/ a zejména pak ve vztahu tohoto funkčního páru vůči celému konsonantickému subsystému.

Připomeňme si, že na počátku vývoje samostatného polského jazyka byla pro konsonantický subsystém velmi významná tzv. korelace měkkosti, tedy vztah *konsonant bez palatalizace* : *konsonant palatalizovaný*. Díky tomu můžeme rovněž konstatovat symetrický systém likvid:

	– palatalizace	+ palatalizace
laterála	l	lʲ
vibranta	r	rʲ

Tento systém však byl narušen změnou palatalizovaného [rʲ] v hypotetické *ř (ponecháváme zde tento vžitý znak vzhledem k tomu, že neznáme skutečnou realizaci této hlásky) a posléze k frikativám [ʃ] / [ʃ]. Můžeme se domnívat, že palatalizované lʲ zpočátku následovalo stejný vývoj a změnilo se v palatální foném /k/. V tomto případě bychom získali opět symetrický systém, avšak opozice by již nespočívala v palatalizaci tak, jako u většiny jiných párových konsonantů, ale v opozici *koronárnost* : *palatálnost*:

	koronární	palatální
laterála	l	ʎ
vibranta	r	ř

Po spirantizaci *ř dostáváme asymetrický systém likvid o dvou laterálách a jediné vibrantě. Dvojice laterál už tedy není vázána na symetrický systém likvid a její vazby na obecný systém měkkostní korelace je již také oslaben. Tyto faktory umožnily její značně autonomní chování, které se projevilo jejím artikulačním posunem.

Dochází nejprve k postupné depalatalizaci fonému /k/ v pozici před vokály jinými než [i]. Tím dochází k jeho posunu v ústní dutině směrem kupředu a foném /l/ musí tento směr následovat pro zachování dostatečné percepční distinkce. Tím je stará opozice /l/ : /k/ nahrazena novou /l/ : /l/. Foném /l/ se artikulačně vyrovnává s vibrantou /r/, obě se stávají alveolárními.

Zároveň vzniká nová měkkostní korelace mezi základní variantou [l] a pozičním alofonem [lʲ], která je ještě posílena vznikem nové palatalizované poziční varianty fonému /r/ v přejatých slovech. Získáváme tedy nový systém likvid, ve kterém foném /l/ zaujímá výrazně asymetrickou pozici:

	dentální labializovaná	alveolární	palatalizovaná
laterála	l	l	lʲ
vibranta	-	r	rʲ

Systém alveolárních a palatalizovaných likvid získává na stabilitě tím, že se opět zapojuje do systému měkkostní korelace, naproti tomu dentální labializované /l/ se v polském systému stává fonémem zcela ojedinělým.

Z hlediska systémového je tedy pozice tohoto fonému velmi oslabena. Jestliže zároveň působí další výše zmíněné faktory artikulační, zejména přenos distinktivní váhy z (částečné) okluze na labializaci, je zřejmé, že k vokalizaci již dochází velmi snadno. Vedle symetrického čtyřčlenného systému likvid tím zároveň vzniká vyvážený systém dvou aproximant, starého /j/ a nového /w/.

Připomeňme závěrem této kapitoly, že vznik systému dvou glid představuje de facto o návrat k původnímu stavu. Praslovanština totiž zachovala z praindoevropského období systém obsahující právě tyto dvě glidy. Během samostatného vývoje jednotlivých slovanských jazyků pak docházelo s různou rychlostí a důsledností ke změně bilabiální (labiovelární) aproximanty /w/ v labiodentální frikativu /v/.⁹⁵ Zánik aproximanty /w/ vedl jednak ke vnímání ojedinělého fonému /j/ jako konsonantu, zároveň však v podstatě otevřel možnost právě k vokalizaci jedné z laterál a tím k opětovnému vyrovnání celého systému.

Tím jsme vysvětlili naši hypotézu spolupůsobení faktorů artikulačních a systémových pokud jde o vokalizaci dentálního /l/. Pokusme se nyní o synchronní fonologickou interpretaci orálních aproximant.

V.2.1.2 Pokus o funkční interpretaci systému ústních diftongů v současné polštině

Jak již bylo řečeno, v současné polštině došlo k vyrovnání systému aproximant na dvojčlenný systém /j/ : /w/. Zamysleme se jen krátce nad tím, zda je tento binární systém vnitřně sourodý, symetrický.

⁹⁵ Dokladem původní jedinečnosti této hlásky, která vzhledem ke svému semikonsonantickému / semivokalickému charakteru postrádala neznělou hlásku párovou, je v současné polštině nepravidelná znělostní asimilace. Ta je v polštině pravidelně regresivní, ale v případě etymologického /w/ naopak progresivní, porovnej:

jakże [jagʒɛ] // kwiat [kʲɨjat]

Původní glida /w/ se zachovala v lužické srbštině. Vzhledem k progresivní vokalizaci dentálního /l/, která zde proběhla stejně jako v polštině, tu došlo k zániku fonologické opozice mezi těmito fonémy, např. *wobkuzłaca* [wɔpkuzwatsa] (v sousedství tyto dvě hlásky dokonce splynuly: włosy [wɔsi]).

Relikty semikonsonantického / semivokalického /w/ však nacházíme také v běloruštině, slovenštině a některých českých nářečích, kde v tautosylabické postvokalické pozici splynulo s předcházející samohláskou v klesavý diftong (viz např. výslovnost [prauða] na místě polského *prawda* [pravda]).

Domníváme se, že již samotný fakt vyrovnání systému jakož i tendence k vytváření nových diftongů, které mají podobný charakter jako již existující spojení samohlásky s aproximantou /j/, svědčí o silné tendenci k vnitřní symetrii. Přesto nelze popřít, že velice nedávný (resp. na regionální úrovni dosud živý) konsonantický původ nové aproximanty /w/ způsobuje mnohé disproporce vůči fonému /j/.

Zásadní rozdíl je již v alomorfizmu obou fonémů. Připustíme-li, že antevokální semikonsonant a postvokální semivokál, které jsme si pro naše účely odlišili dvěma symboly, reprezentují v podstatě jeden a týž typ artikulace, pak aproximanta /j/ nezapře svoji charakteristiku jedinečné hlásky v tom, že je reprezentována jediným alofonem:

/j/ → [j]/[j̥]

Naproti tomu foném /w/ je, jak dobře víme, realizován kromě základní varianty dalšími dvěma pozičními alofony, které jej výrazně zařazují do systému konsonantických fonémů:

/w/ → [w]/[w̥]
           → [wʲ]
           → [w̥ʲ]

Výrazný rozdíl je také ve fonotaktických pravidlech, určujících kombinatorní vlastnosti aproximant. Foném /j/ se nemůže vyskytovat v iniciální antekonsonantické pozici, v pozici finální postkonsonantické ani v pozici interkonsonantické. Opět se tak potvrzuje jedinečnost tohoto fonému, který se vyskytuje v pozicích charakteristických právě pro aproximantu (tautosylabická antevokální a postvokální).

Naproti tomu foném /w/ se v těchto pozicích vyskytuje (například *ikać*, *wiódł*, *niósłszy*), což ho opět sblíží s konsonantickým subsystémem. Zejména v pozici finální postkonsonantické a v pozici interkonsonantické je však patrna výrazná tendence k jeho zániku a tím i k progresivnímu funkčnímu vyrovnávání s aproximantou /j/.

Nejtypičtějším kontextem pro výskyt aproximant zůstává pozice ante- či postvokální. Jak jsme ukázali, z fonetického hlediska vzniklo během nedávného vývoje polského jazyka množství takových struktur diftongického charakteru. Akceptovali jsme především existenci klesavých diftongů.⁹⁶

- [au̯]   - např. *automat* [au̯tɔmat], *dał* [da̯]
- [aj̯]   - např. *kraj* [kra̯j]
- [eu̯]   - např. *eutanazja* [eu̯tanazʲja], *pełny* [pe̯ɲi]
- [ej̯]   - např. *której* [kture̯j]
- [ej̯]   - např. *nasiej* [naʃe̯j]
- [iu̯]   - např. *pił* [pʲiu̯]
- [ij̯]   - např. *wypij* [vipʲij̯]
- [iū̯]   - např. *zyczył* [ʒit̪ʲiū̯]
- [i̯j̯]   - např. *zyj* [ʒi̯j̯]
- [ɔu̯]   - např. *kociot* [kɔt̪ɕɔu̯]
- [ɔj̯]   - např. *ojciec* [ɔj̯it̪ɕɛts̪]

⁹⁶ Všechny příklady v této kapitole pocházejí z korpusu Polské akademie věd IPI PAN.

- [uɔ̯] - např. *pułkownik* [puɔ̯kɔvnik]
 [uj̯] - např. *ujrzec* [uj̯ʒɛtɕ]

Mohli bychom však zmínit rovněž řadu struktur, které by bylo možno chápat jako stoupavé diftongy:

- [wa] - např. *klatka* [kwatka]
 [ja] - např. *secesja* [sɛsɛsʲja]
 [wɛ] - např. *blędny* [bwɛndɲi]
 [jɛ] - např. *wjechać* [vʲjɛxatɕ]
 [je] - např. *jezioro* [jɛzɔrɔ]
 [ji] - např. *misji* [misʲji]
 [wʲi] - např. *whisky* [wʲiskʲi]
 [wi] - např. *zły* [zwi]
 [wɔ] - např. *słowo* [swɔvɔ]
 [jɔ] - např. *wystawiona* [vistavʲjɔna]
 [jo] - např. *mafiosi* [mafʲjoɕi]
 [wu] - např. *główny* [gwuvni]
 [ju] - např. *laboratorium* [laboratɔrʲjum]

A nakonec můžeme konstatovat také existenci triftongů (z nichž ovšem některé se omezují na výrazy onomatopoeické nebo vlastní jména):

- [jai̯] - např. *podziwiał* [pɔdʑivʲjai̯]
 [jei̯] - např. *jej* [jei̯]
 [joj̯] - např. *jojczyć* [joj̯tʲɕtɕ]
 [juj̯] - např. *studiuj* [studʲjuj̯]
 [jau̯] - např. *miauczeć* [mj̯jau̯tʲɕtɕ]
 [jeu̯] - např. *zjełczeć* [zʲjeu̯tʲɕtɕ]
 [jou̯] - např. *żywiół* [ʒivʲjou̯]
 [juu̯] - např. *popiół* [pɔpʲjou̯]
 [wai̯] - např. *Mikołaj* [mʲikɔwai̯]
 [wej̯] - např. *całej* [tsawej̯]
 [woj̯] - např. *Słojniki* [swɔj̯nikʲi]
 [wuj̯] - např. *słój* [swuj̯]
 [wau̯] - např. *wysłał* [viswau̯]
 [wuu̯] - např. *kluł* [kwuu̯]⁹⁷

Na první pohled je zřejmé, že fonologická interpretace diftongů jako monofonematických struktur je pro polštinu nevýhodná. Při takovém přístupu by se neúměrně

⁹⁷ Triftong [weu̯] lze konstatovat snad jedině při artikulačním porušení výrazného morfematického švu v kompozitu *wokółeuropski* [vɔku.wɛurɔpɛjskʲi] (jediný výskyt v korpusu IPI PAN).

zkomplikoval vokalický systém, stal by se z fonologického hlediska nepřehledným a disproporčním vůči systému konsonantickému.

Proti diftongické interpretaci na úrovni fonologické svědčí také morfologické alternace aproximanty /w/. Ta vzhledem ke svému původu v párové laterále /l/ alternuje s fonémem /l/. Tím vzniká v polštině morfologická alternace zcela nového druhu – *aproximanta* : *laterála*. I přes nezvyklost takovéto morfologické výměny není problém s její akceptací, například:

<i>(one) były</i> [biu̯i]	-	<i>(oni) byli</i> [biɫi]
<i>stół</i> [stuu]	-	<i>(na) stole</i> [stole]
/w/	-	/l/

Kdybychom však diftongy v levém sloupci interpretovali z fonologického hlediska jako monofonémy, interpretace alternace se značně komplikuje:

/iu̯/	-	/i/ + /l/	...?
/uu̯/	-	/o/ + /l/	...?
atd.			

Z morfonologického hlediska je vůbec patrné spíše přecházení původní klesavých diftongů (v přejatých slovech) k implicitní interpretaci jako bifonematické spojení samohlásky a aproximanty než naopak, o čemž svědčí zcela systémově tvořený plurál od vlastních jmen cizího původu typu:

Landau - *Landale*

Bude tedy výhodnější interpretovat všechny konstatované diftongy jako bifonematické struktury. Tím se celý systém redukuje na dvě již dříve zmiňované aproximanty /w/ a /j/ (vč. jejich semivokalických variant [u̯], [i̯]). Zde je ovšem na místě se zamyslet nad jejich fonologickou platností. V celé naší práci je totiž uvádíme jako fonémy, aniž bychom jejich relevanci v systému prokázali.

Jak bylo řečeno v kapitole II.1.2.1, aproximanty jsou vlastně neslabičné vokály.⁹⁸ Od odpovídajících vysokých samohlásek (v našem případě /u/, /i/) se liší v podstatě jen délkou trvání, nanejvýše snad ještě nepatrně vyšší artikulací. Vnucuje se tedy hypotéza, že se jedná o pouhé poziční varianty těchto samohlásek.

Takové řešení bývá skutečně některými autory prosazováno.⁹⁹ Naproti tomu například M. Wiśniewski¹⁰⁰ upozorňuje na případy kontrastivního užití vokálů /u/, /i/ a aproximant /w/, /j/, jako například:

<i>raicie</i> [rait̪ce]	:	<i>rajcie</i> [raj̪ce]
<i>pułk</i> [puuk]	:	<i>plug</i> [pwuk]

I my se zde přikláníme k uznání fonologické platnosti vokalických /u/, /i/, i semivokalických /w/, /j/ segmentů.

⁹⁸ Viz také např. BARTNICKA-DĄBKOWSKA, 1961, str. 32.

⁹⁹ Takto například u Z. Stieberta (STIEBER, 1952).

¹⁰⁰ WIŚNIEWSKI, 2001, str. 153.

Fonologický vztah mezi semikonsonanty [w], [j] a semivokály [u̥], [i̥] byl potom jasně definován hned v kapitole II.1.2.1. Tam jsme si tyto segmenty vymezili především na základě jejich pozice vůči slabičnému vrcholu: semikonsonanty jej předcházejí, semivokály naopak následují až po něm. Z toho jasně vyplývá, že jde o dvě varianty téhož fonému. K možným výskytům semikonsonantu si zde doplníme ještě pozici interkonsonantickou, iniciální a finální postkonsonantickou, přičemž zde se mohou vyskytovat ještě další varianty (viz kapitola II.2.1.2). Vzhledem k častější a méně příznakové distribuci této varianty budeme považovat semikonsonanty za reprezentanty fonémů /w/, /j/.

Složitější bude interpretace nosových dvojhlásek. V následující kapitole budeme postulovat podle stejného schématu jako v případě aproximant, tzn. že se nejprve pokusíme o analýzu faktorů, které vedly k jedné konkrétní změně (ke změně v artikulaci fonému /ɲ/). Potom se pokusíme o funkční reinterpretaci celého systému.

V.2.2 Nazální diftongy

V.2.2.1 Artikulační a systémové aspekty změn v realizaci fonému /ɲ/

V kapitole věnované synchronní realizaci spojení *orální vokál + nazální konsonant + frikativa* (IV.2.2) jsme se již věnovali fonetickému korelátu grafému *ń*. Konstatovali jsme, že ve zmíněné pozici se etymologické /ɲ/ pravidelně realizuje jako nazální glida [ĩ]. Řekli jsme zároveň, že právě etymologická nazála /ɲ/ má ze všech nosových konsonantů nejvýraznější tendenci k této změně. Zamysleme se nyní nad tím, proč tomu tak je.

Věnujme se nejprve faktoru artikulačně-fyziologickému. Jak víme, aproximanty (či glidy) jsou v podstatě neslabičné vokály, tedy hlásky na hranici hlásek třených a vysokých samohlásek, kde úžina tvořená aktivními a pasivními artikulátory je větší než u frikativ (díky tomu také převažuje v jejich spektru charakter tónový nad šumovým), ale zpravidla menší než u samohlásek. Někdy bývá uváděn dokonce stejný stupeň otevřenosti jako u vysokých vokálů a rozdíl mezi nimi a aproximantami bývá spatřován spíše v délce vytvoření úžiny, která je u glid příliš krátká na vytvoření vrcholu slabiky a odpovídá tak spíše délce trvání třených samohlásek. Proto se také někdy hovoří o aproximantách jako o neslabičných samohláskách (zejména tam, kde tvoří nesylabickou součást klesavého diftongu) a bývají nezřídka považovány za poziční varianty vysokých vokálů.¹⁰¹

Vzhledem k těmto charakteristikám není jisté s podivem, že nejčastěji se vyskytující aproximanty odpovídají artikulačně nejčastějším vysokým samohláskám, totiž [i] a [u] (aproximanty [j], resp. [w]). Podle Dubědy je však i mezi těmito glidami frekvenční rozdíl: zcela nejčastější aproximantou v jazycích světa je [j]¹⁰². Ani to jistě není náhodou, neboť vzhledem k velké třecí ploše hřbetu jazyka a tvrdého patra je právě v tomto místě ústní dutinu nejsnazší vytvořit úžinu, která bude dostatečná pro percepční jasnost při minimálním artikulačním úsilí (poloha jazyka se nemění příliš oproti základní, neutrální pozici). Zřejmě i proto je palatální artikulace jednou z nejčastějších modifikací konsonantických segmentů.

¹⁰¹ Příkladem zde může být latina, kde se vnímání glid a vysokých vokálů jako alofonů jednoho fonému projevilo i v grafickém systému: klasická latina neodlišovala v pravopise [i] a [j] (grafém I) ani [u] a [w] (grafém V), např. IVSTITIA [ju:stitija], VASTVS [wastus].

¹⁰² Na základě použitého korpusu konstatuje výskyt aproximanty [j] v 86% jazyků světa, aproximanty [w] pak v 76% (DUBĚDA, 2005, str. 87).

Na základě toho, co bylo řečeno, lze vytvořit hypotézu, že právě hlásky palatální budou nejspíše přecházet do kategorie aproximant. Ojedinelé příklady takového přecházení lze v polštině skutečně najít. Většinou jde o zjednodušení a zároveň disimilaci skupin sykavek, kdy (pre)palatální sykavky ztrácejí svou sybilantnost a zachovávají pouze rys palatalizace, např.:

sześćset [ʃɛt͡ɕɛt] → [[ʃɛjɕet]

Lze navíc vyslovit domněnku, že větší tendenci k tomuto přechodu budou mít hlásky znělé, protože glidy jsou a priori znělými segmenty. Pravdivost tohoto předpokladu lze doložit různými příklady pravidelných změn, můžeme zde uvést mimo jiné pozdně latinskou či raně francouzskou změnu [ʃ] (z vulg. lat. [dʃ]) → [j], kde se opět vyděluje z původní palatální okluzivy distinktivní rys [palatální artiklace] v podobě aproximanty [j]:

lat. *podium* [po:dijum] → vulg. lat. [podʲju:] → [pɔʝə] → fr. [puj], později [pwi]

Konečně se lze též domnívat, že nejspíše budou k aproximantám přecházet (palatální) likvidy a nazály, které jakožto sonory mají s glidami společný tónový charakter, který převládá nad šumovou složkou. Pokud jde o likvidy, toto tvrzení jsme již doložili v předešlé kapitole.

Na základě toho, co bylo řečeno, můžeme konstatovat, že hláska [ɲ] jakožto palatální sonora má z hlediska artikulačně-fyziologického zvláště příznivé předpoklady pro přecházení do kategorie (palatálních) aproximant. Narozdíl od likvid je zde ovšem specifická situace vzhledem k nazálnímu charakteru této hlásky. Konkrétní změnu hlásky [ɲ] → [j] v pozici před sybilantní frikativou v polském jazyce lze tedy popsat následovně:

V pozici před hláskou třenou dochází k asimilaci nazály [ɲ] pokud jde o způsob artiklace, tj. k uvolňování závěru a vytváření úžiny. Celý proces je usnadněn charakterem této sonory, kde vzhledem k otevření průchodu do nosní rezonanční dutiny lze ústní okluzi charakterizovat pouze jako částečný závěr, který tak narozdíl od vlastních okluziv není vnímán jako zcela rozhodující pro artikulaci a percepci dané hlásky (fonému).

Naopak nazální rezonance je však zcela zásadním distinktivním rysem, a proto přetrvává i po rozvolnění závěru v ústní dutině. Orální artiklace výsledné hlásky se tak mění z okluzy na úžinu, která se rozšiřuje až do podoby aproximanty [j] při zachování nazální rezonance. Podobně jako ve výše zmíněných příkladech můžeme tedy i zde konstatovat vydělení důležitého DR [palatálnost] a zde i [nazalita] při ztrátě DR [závěrovost].

Dosud jsme se věnovali především faktorům artikulačně-fyziologickým. Nyní se zamyslíme nad faktory systémovými. Výše bylo řečeno, že prvek systému, jehož postavení je asymetrické (v konkrétním případě konsonantického subsystému můžeme říci také: který není zapojen do stabilních konsonantických řad), lze charakterizovat jako nestabilní a má tendenci k systémovým změnám. Zamysleme se tedy v následujících odstavcích nad pozicí fonému (hlásky) /ɲ/ v konsonantickém systému současné polštiny.

Jak už bylo řečeno, tento foném je zapojen do řady polských nazálních fonémů:

místo orální artiklace	labiální	dentální	(pre)palatální
nazální sonanta	m	n	ɲ

Vezmeme-li v potaz rovněž varianty nosových konsonantů, přičemž se omezíme pouze na ty, které lze považovat za základní (tj. bez dodatečné modifikace artikulace, bez sekundární ztráty znělosti a také pouze varianty obligatorní), systém se rozšíří na čtyřčlenný:

místo orální artikulace	labiální	dentální	(pre)palatální	velární
nazální sonanta	m	n	ɲ	ŋ

Vidíme zde, že foném /ɲ/ je členem stabilní řady nazálních sonant, která je v rámci požadavku na optimální rozložení svých prvků symetrická. Zdá se tedy, že tento foném je v rámci subsystému polských nazálních sonant stabilní. Pokud však tento systém rozšíříme, uvidíme, že stabilita fonému /ɲ/ zdaleka není tak pevně fixována jako v případě ostatních nosovek.

Rozšíření zde můžeme provést trojí. Vzhledem k tomu, že všechny polské nazální sonanty jsou charakteristické závěrovou ústní artikulací, znázorníme je nejprve v rámci řady okluziv:

místo orální artikulace	labiální	dentální	(pre)palatální	velární
neznělá okluziva	p	t	-	k
znělá okluziva	b	d	-	g
nazální okluziva	m	n	ɲ	ŋ

Na tomto znázornění jasně vidíme, že zatímco fonémy /m/, /n/ i alofon [ŋ] jsou členy konsonantických řad okluziv, foném /ɲ/ je zde osamocen, v současné polštině neexistuje nesonorní (pre)palatální okluziva (a to ani jako foném ani jako alofon). Narozdíl od češtiny, kde je palatální nazála zapojena do řady okluziv /c/ - /ʃ/ - /ɲ/¹⁰³ tedy v polštině tento foném výrazně vybočuje ze symetrie celého systému. Existence orální okluzivy (orálních okluziv) o stejném místě artikulace je přitom pro existenci nazálních sonant velice důležité: jak jsme konstatovali v kapitole II.1.2.2, v naprosté většině jazyků světa existence nazály předpokládá existenci orální okluzivy, nazály lze do jisté míry chápat jako hlásky odvozené.

Pokusme se najít paralelu s tímto stavem v konsonantickém subsystému jiného současného ide. jazyka. Nacházíme ji velice snadno ve francouzštině. Systém okluziv je zde shodný s výše popsaným systémem polským s tím, že velární nazála [ŋ] zde má status fonému.

Podíváme-li se blíže na realizaci asymetrického fonému /ɲ/ v současné francouzštině, konstatujeme jeho artikulaci nepevnost a tendenci k rozkladu na bifonematické spojení palatalizované apikální nazály [nʲ] s aproximantou [j] v pozici před vokály přední řady. Výrazně zde působí analogie, protože všechny apikální okluzivy jsou právě v pozici před aproximantou [j] realizovány se sekundární palatalizací, tedy jako [tʲ], [dʲ], [nʲ] (například tiens [tʲjɛ̃], diable [dʲjabl], Garnier [garnʲje]).¹⁰⁴

Foném /ɲ/ tak v současné francouzštině projevuje v těchto pozicích výraznou tendenci splývat s fonémem /n/, resp. s jeho alofonem [nʲ]. Porovnej:

¹⁰³ V polštině se původní palatalizované hlásky [c], [j] asibilovaly v afrikáty /tʃ/, /dʒ/.

¹⁰⁴ Blíže k otázce francouzského /ɲ/ viz: STRAKA, George: *Ke vzniku a vývoji francouzského jazyka a k utvoření jeho dnešní výslovnosti. 2 přednášky*. In: *Lectiones eruditorium extraneorum in Facultate philosophica Universitatis Carolinae pragensis factae, Fasciculus 3*. Praha: Karolinum, 1993.

Garnier [garɲ^jje]
épargner [epaʁɲe] → [epaʁɲ^jje]

Můžeme tedy předpokládat, že v polštině se při splnění podobných podmínek může foném /ɲ/ chovat podobným způsobem. Uveďme si v tuto chvíli druhý typ rozšíření řady polských nazálních sonant. Jestliže můžeme konstatovat z jedné strany jejich příbuznost s orálními okluzivami vzhledem k místu ústního závěru, z druhé strany jsou nepochybně blízké příbuzné s hláskami plynými, které rovněž reprezentují kategorii sonant. Budeme-li důsledně lpět na přesném označení místa artikulace, získáme poměrně značně asymetrický systém:

místo orální artikulace	labiální	dentální	alveolární	(pre)palatální	velární
vibranta	-	-	r	-	-
laterála	-	-	l	-	-
nazální sonanta	m	n		ɲ	ŋ

Pokud však přijmeme za základní DR artikulaci koronární, pak vidíme, že obě likvidy korelují s fonémem /n/. Tato korelace je ještě výraznější, vezmeme-li v potaz palatalizované poziční varianty (které se u všech tří fonémů vyskytují za totožných podmínek):

místo orální artikulace	koronární	se sekund. palatalizací
vibranta	r	r ^j
laterála	l	l ^j
nazální sonanta	n	n ^j

Jak jsme uvedli v kapitole II.2.2.1 (odstavec *Polské konsonantické fonémy*), palatalizovaná laterála bývá někdy popisována jako palatální hláska [ʎ] (bez sekundární artikulace, s primárním místem artikulace proti palatu). Jde však pouze o jednu z možných pozičních realizací fonému /l/, kterou je navíc ze systémového hlediska třeba vnímat jako sekundární. Právě hláska [l^j] se totiž pravidelně zařazuje do systému měkkostní korelace (mezi ostatní palatalizované konsonanty). Jestliže si nyní subsystém apikálních sonant rozšíříme jednak o tuto možnou poziční realizaci fonému /l/ a jednak o foném /ɲ/, zjišťujeme, že (pre)palatální nazála se v systému nachází právě v nestabilním místě hlásky [ʎ], která je alofonem koronárního fonému /l/ a zároveň z funkčního hlediska představuje sekundární realizaci poziční varianty [l^j] (v tabulce naznačeno šipkou):

místo orální artikulace	koronární	se sekund. palatalizací	(pre)palatální
vibranta	r	r ^j	-
laterála	l	l ^j	← ʎ
nazální sonanta	n	n ^j	ɲ

Stejně jako v případě řad okluziv je i z hlediska postavení v rámci sonant pozice fonému /ɲ/ v současné polštině nestabilní a lze předpokládat tendenci k přecházení k palatalizované variantě. Provedme nyní třetí a poslední rozšíření systému polských nazálních sonant, a to právě o varianty palatalizované. Získáme následující subsystém:

místo orální artikulace	labiální	dentální	(pre)palatální	postpalatální	velární
nazální sonanta (zákl.)	m	n	ɲ		ŋ
naz. sonanta palatalizovaná	m ^j	n ^j	-	ɲ ^j	

Hláska [ɲ^j] bývá některými autory popisována jako postpalatální, jinými jako velární se sekundární palatální artikulací. Ze systémového hlediska ji lze považovat za odvozenou od hlásky [ŋ], protože se vyskytuje v podobných kontextech jako palatalizované hlásky odvozené od jiných nazál (měkkostní asimilace). Z tohoto pohledu získáme velmi symetrický systém, narušený opět pouze fonémem /ɲ/:

místo orální artikulace	labiální	dentální	(pre)palatální	velární
nazální sonanta (zákl.)	m	n	ɲ	ŋ
naz. sonanta palatalizovaná	m ^j	n ^j		ɲ ^j

Foném /ɲ/ jako jediná z hlavních (m, n) nebo obligatorních pozičních (ŋ) variant polských nazál nealternuje s variantou palatalizovanou. Z hlediska fonotaktického je také jeho distribuce oproti fonémům /m/, /n/ omezena jen na část kontextů, protože foném /ɲ/ se nemůže vyskytovat v pozici před vokálem /i/ a před aproximantou /j/. Měkkostní korelace (jakkoliv se v dnešní polštině již realizuje na úrovni alofonů a nikoli na úrovni fonematické) je přitom velice důležitou součástí polského konsonantického subsystému a ze synchronního hlediska se týká všech polských okluziv (vč. nazál) a většiny frikativ.

Viděli jsme tedy, že polský foném /ɲ/ stojí mimo stabilní řady okluziv, sonant i nazálních alofonů. Jeho pozice v současném konsonantickém systému je výrazně asymetrická a tedy nestabilní. Již jsme se zmínili o možném splývání tohoto fonému s fonémem /n/, resp. s jeho palatalizovanou variantou [ɲ^j] v některých pozicích. Pokusme se nyní na základě příkladů a za pomoci výsledků, jichž dosáhli v této oblasti polští fonetikové, analyzovat vztah mezi realizací fonému /ɲ/ a hlásky [ɲ^j].

Autoři, kteří připouštějí existenci obou realizací, tj. [ɲ] a [ɲ^j], zpravidla konstatují první z nich ve slovech domácího původu a druhou ve slovech přejatých, zejména před latinskou koncovkou *-ia* [-ja]¹⁰⁵. Porovnej:

dania (gen. sg. subst. n. „danie“) [dɔɲa] / *Dania* (= Dánsko) [dan^jja]
ale rovněž: *w cieniu* [fʲtɕɛɲu] / *dominium* [dɔm^jin^jjum]¹⁰⁶

¹⁰⁵ Takto například u Nowakowského (NOWAKOWSKI, 1997, 131-132), Karaše (KARAŠ, 1977).

¹⁰⁶ Vidíme zde, že ve slovech domácího původu je digraf *ni* grafickým korelátem palatály /ɲ/ (v antevokalicke pozici) zatímco palatalizované variantě fonému /n/ (tj. hláске [n^j]) odpovídá grafický korelát *n*; grafém *i* je v našich příkladech slov přejatých již součástí koncovky a koreluje s aproximantou /j/.

Někdy je alofon [n^l] uváděn pouze při mezislovní asimilaci, uvnitř slova je ztotožňován s fonémem /n/:¹⁰⁷

pan Janek [pan^ljanek]

Jak však konstatuje většina těchto autorů, hranice mezi realizací palatály [ɲ] a palatalizované dentály [n^l] není příliš pevná. Zejména v rychlém a nepříliš pečlivém projevu dochází snadno k palatální výslovnosti i v cizích slovech ([pɔɫɔɲa], [dɔm^lɲjum]) a naproti tomu ve slovech domácích může při velmi pomalé či prodloužené výslovnosti (např. při emfatickém dloužení) dojít k rozkladu na bifonematické spojení [ɲ] / [n^l] + aproximanta [j] (např. emfatické *niece* [ɲjɛ] / [n^ljɛ]¹⁰⁸).

Můžeme tedy konstatovat v některých pozicích tendenci ke splývání fonémů /n/ a /ɲ/, podobně jako jsme to konstatovali v případě francouzštiny. Tato tendence se týká pozic před samohláskou, resp. před aproximantou [j]. Foném /ɲ/ se zde stává v podstatě fakultativní realizací palatalizované poziční varianty fonému /n/.

Jestliže jsme konstatovali, že na straně jedné je v polském konsonantickém systému velice silně stabilizována měkkostní korelace (tedy vztah *konsonant prostý* : *konsonant s palatální artikulací*) a na straně druhé pozici fonému /ɲ/ lze charakterizovat jako nestabilní, lze předpokládat, že tendence k vyrovnávání systému bude probíhat spíše směrem k oslabování (ev. zániku) fonologické relevance tohoto fonému jakožto (pre)palatální nazální sonanty a k jeho přechodu k jiným třídám opozic.

Pokusme se nyní najít v pracích polských fonetiků doklady podporující náš předpoklad. Zajímavou charakteristiku fonému /ɲ/ nacházíme u B. Ročlawského¹⁰⁹:

„W czasie artykulacji głoski podstawowej [ɲ] język przyjmuje w pierwszej lub drugiej fazie artykulacyjnej i-towaty układ. [ɲ] jest głóską dynamiczną, czy może lepiej - dyfongiczną. Ma strukturę polisegmentalną. Składa się z segmentu twardego nosowego, który wydłużony brzmi jak głoska [n] ze zwarciem przedniośrodkowej części języka z dziąsłami i podniebieniem twardym (...). Drugi segment to nazalizowane (unosowione) [j]. Segment ten może poprzedzać segment twardego nosowego lub następować po nim. Szybko artykułowane oba segmenty dają wrażenie raczej czegoś jednolitego. Nie jest to jednak, wbrew opinii wielu fonetyków, głoska miękka synchroniczna.“

Podobně například B. Bartnicka-Dąbkowska¹¹⁰ konstatuje tzv. „rozsunięcie artykulacyjne“ (artikulační rozšíření) hlásky [ɲ] před afrikátou dentální či alveolární. Popisuje nejprve pohyb jazyka k palatu a tím vznik nazalizované úžiny, teprve poté dochází k okluzi, a to přední částí jazyka. Slova *słońce*, *bez końca*, *opończa* bývají tak podle Bartnické zpravidla vyslovovány jako „*słójnce*, *bes kojńca*, *opońńca*“.

Výše jsme ukázali, že foném /ɲ/ je nestabilní a má sklon k artikulačním změnám z důvodů artikulačně-fyziologických, ale také z důvodů systémových: hláska, která zaujímá v rámci systému asymetrickou pozici, má tendenci přecházet k symetrickým (stabilním)

¹⁰⁷ OSTASZEWSKA, TAMBOR, 2008, str. 22.

¹⁰⁸ Příklad podle: NOWAKOWSKI, 1997, s. 131-132???

¹⁰⁹ ROČLAWSKI, 1976, s. 140.

¹¹⁰ BARTNICKA, 1961, s. 60.

hláskovým řadám. Zdá se, že v současné polštině obecně ztrácí foném /ɲ/ svou jednoduchou okluzivně-nazální artikulaci a stává se hláskou „dynamickou“, tedy měnící během svého trvání místo a způsob artikulace.

Doložili jsme zároveň, že v pozicích před samohláskou směřuje vývoj realizace hlásky [ɲ] k bifonematické realizaci s vydělenou palatálností v podobě aproximanty [j] a ze systémového hlediska tedy k zařazení do stabilní řady palatalizovaných konsonantů s primárním místem artikulace koronárním. Tato změna je tedy systémová a směřuje k vyrovnání asymetrií ve prospěch stabilních konsonantických řad.

Domníváme se – a jde zde opět o jednu z hlavních tezí naší práce – že i vokalizace etymologického /ɲ/ v pozici mezi samohláskou a frikativou je vedena systémovou snahou o vyrovnání asymetrií a zařazení fonémů do stabilních řad.

Vraťme se nyní na chvíli k obecné otázce synchronních realizací etymologických nosových samohlásek. Zamysleme se v krátkosti nad faktory, které vedly k výraznému oddělení fáze samohláskové (orální) na jedné straně a fáze semivokalické až konsonantické (nazální) na straně druhé. Domníváme se, že u zrodu stály faktory čistě artikulačně-fyziologického rázu.

Podobně jako v úvahách o vokalizaci dentální laterály postulujeme také zde, že tendence k asynchronní nazalitě vokálů má v polštině velmi staré kořeny (jak jsme ostatně naznačili již v kapitole shrnující diachronní aspekt nosovek (IV.1.2.4). Jak tedy bylo popsáno výše, artikulace začíná realizací orálního vokálu a v průběhu jeho artikulace se přidává rezonance nosová. Tím, že se otevírá průchod do nosní dutiny, roste zároveň objem rezonančních dutin jako celku a pro udržení konstantní intenzity při artikulaci dané hlásky je třeba vynaložit větší artikulační úsilí, respektive zesílit výdechový vzduchový proud.

Zde však působí obecná tendence k artikulační ekonomičnosti a minimalizaci vynakládaného úsilí, v jejímž důsledku je otevření průchodu do nosní dutiny kompenzováno zmenšením prostoru v dutině ústní. Proto je orální část hlásky artikulována s větším otevřením a nazalizovaná naopak s přivřením ústní dutiny. Druhá část artikulace se pak jeví jako vyšší samohláska, glida nebo dokonce konsonantický skluz.

V tomto okamžiku spolupůsobí koartikulace. V pozicích před hláskou úžinovou zůstává přiblížení artikulátorů na úrovni vysoké samohlásky nebo glidy, nanejvýš je patrný nevýrazný konsonantický skluz neutrálního nosového tónu. Naproti tomu před hláskou závěrovou či polozávěrovou již artikulátory anticipují postavení charakteristické pro okluzi, přičemž ještě není uzavřen průchod do nosní dutiny a trvá tak nosová rezonance. Tímto způsobem je v závěru artikulace nazály realizována nazální okluziva shodná, pokud jde o místo orální okluzy, s následující ústní okluzivou či afrikátou.

Lze předpokládat, že v okamžiku, kdy je tento druh asynchronní realizace původních nosovek již plně ustálen a kdy v pozici před závěrem je již standardně (ve většině případů) realizováno spojení *vokál + nazální konsonant*, začíná zpětně fungovat jazyková analogie. Nosovková realizace je již vnímána de facto jako bifonematická, přičemž druhý segment je konsonantického rázu. Proto se i v pozici před frikativou a na konci slova ustaluje tendence k výslovnosti dvojčlenného spojení *orální vokál + nazální aproximanta*.¹¹¹

¹¹¹ Připomeňme zde jen v krátkosti, že – jak jsme konstatovali v kapitole II.1.2.2 – podle instrumentálních výzkumů je každá samohláska před nosovým konsonantem (či semikonsonantem) nazalizovaná. Tak je tomu jistě i v případě těchto spojení. Pro nás je však důležité, že artikulace začíná jako výrazně orální a končí jako výrazně nosová, proto budeme nadále užívat poněkud zjednodušené schéma *orální vokál + nazální konsonant / aproximanta*.

Postupme nyní v úvahách o něco dále. Jestliže již je v povědomí mluvčích dostatečně fixována výše zmíněná dichotomie rozkladu nosových samohlásek, začíná se do tohoto nově vzniklého systému jakoby z druhé strany zapojovat artikulační oslabení nosových souhlásek v pozici mezi vokálem a frikativou tak, jak jsme je popsali v kapitole IV.2.2.1. Není vyloučeno, že toto artikulační oslabování (tedy ztráta závěrového charakteru) bylo na počátku usnadněno faktem, že kontext *vokál + nazální aproximanta + frikativa* se velice často vyskytuje ve slovech přejatých z francouzštiny, kde je v originále vyslovována nosová samohláska. Znalost této původní výslovnosti, resp. snaha o její napodobení mohlo být jedním z prvotních impulsů vzniku nazálního diftongu v těchto pozicích. Porovnej:

fr. *avance* [avã̃s] / pol. *awans* [avaũ̃s]

Tím byl zároveň rozšířen systém nosových diftongů, protože etymologické nosové samohlásky daly pouze střídnice e-ové a o-ové. Naproti u nově vzniklých diftongů může mít první segment v zásadě jakýkoli témr.

Vraťme se nyní k otázce etymologického fonému /ɲ/. Vidíme, že na jednu stranu zde bylo umožněno funkční zapojení tohoto asymetrického fonému do nově vznikající systémové struktury *vokál + nazální aproximanta + frikativa*, na druhou stranu právě snadná změna nestabilní hlásky [ɲ] → [ĩ] podpořila přechod jiných nazálních konsonantů k semivokalické realizaci v tomto kontextu.

V.2.2.2 Pokus o funkční interpretaci systému nosových diftongů v současné polštině

Jestliže jsme došli v našich úvahách až sem, je načase pokusit se o fonologickou interpretaci současného stavu. Podobně jako v případě vokalizace dentálního /ɹ/ jsme se v naší práci snažili dokázat, že i vývoj etymologických nosových samohlásek vedl ke vzniku velkého množství nových diftongů, které jsou již ve fonetickém systému současné polštiny stabilním prvkem. Proto i zde je nasnadě otázka, zda přijmout jejich existenci také v systému fonologickém a zda tedy interpretovat nazální diftongy jako monofonematické struktury.

Připomeňme zde jejich repertoár (bereme zde v úvahu i polozavřenou realizaci středových vokálů [e], [o] v pozici mezi palatalizovanými / palatálními konsonanty):¹¹²

[aũ̃]	- např. <i>awans</i> [avaũ̃s]
[ã̃]	- např. <i>pański</i> [pã̃skʲi]
[eũ̃]	- např. <i>węch</i> [vɛũ̃x], <i>benzyna</i> [beũ̃zina]
[ɛ̃]	- např. <i>gęś</i> [gɛ̃ɕ]
[iũ̃]	- např. <i>inspektor</i> [iũ̃spektor]
[iĩ̃]	- např. <i>chiński</i> [xiĩ̃skʲi]
[iũ̃]	- např. <i>symfonia</i> [siũ̃fɔnʲja]
[ɔũ̃]	- např. <i>ida</i> [idoũ̃], <i>konfuzja</i> [koũ̃fuzʲja]
[ɔ̃]	- např. <i>wąziutki</i> [wɔ̃zʲutkʲi]
[oĩ̃]	- např. <i>na wiazie</i> [vʲoĩ̃zɛ]

¹¹² Většina příkladů převzata z: WIŚNIEWSKI, 2001, str.

- [u̯] - např. *kunszt* [ku̯ʃt]
 [ũ̯] - např. *duński* [dũ̯skʲi]

Mohli bychom uvést rovněž příklady nazálních triftongů:

- [jɛ̃] - např. *pięść* [pʲjɛ̃ɕɕ]
 [jɔ̃] - např. (*na*) *wiązie* [vʲjɔ̃zɛ]
 [jɔ̯] - např. *wiązać* [vʲjɔ̯zɕ]
 [uo̯], [uɔ̃] - např. *gałąź* [gawo̯ɕ], [gawɔ̃ɕ]

Takto prezentovaný repertoár nazálních diftongů je však z funkčního hlediska poměrně problematický. Podobně jako ústní diftongy nepřiměřeně komplikují vokální systém současné polštiny, jejich distribuce je přitom velice omezena. Většina z nich se může vyskytnout pouze uvnitř výrazu před frikativou. Dva z nich mohou stát ještě v pozici na konci výrazu [ɔ̯], [ɛ̯], z toho jeden pouze fakultativně [ɛ̯].

Dalším problémem je jejich velká variantnost a zejména fakt, že velká většina prezentovaných diftongů se může realizovat také jako bifonemické spojení orálního vokálu s nazálním konsonantem.

Proto se nám jeví jako účelnější bifonemická interpretace nosových diftongů. V tomto případě bude polský hláskový systém rozšířen pouze o dvě nazální glidy /ĩ̯/, /ɨ̯/. Z fonotaktického hlediska se ovšem mohou vyskytovat jedině v tautosylabickém spojení s předchozím vokálem a před frikativou, glida [ĩ̯] navíc ještě před předělem.

Jejich fonologickou platnost potvrzuje minimální pár:¹¹³

/ĩ̯/ : /ɨ̯/   *kąski* [kɔ̯skʲi] : *koński* [kɔ̃skʲi]

Funkční zatížení této opozice je však velmi malé a v pozici mezi „tvrdou“ a „měkkou“ souhláskou dochází k její neutralizaci:¹¹⁴

gęś   [gɛ̃ɕ] i [gɛ̯ɕ]

Pokud jde o fonologický kontrast s orálními aproximantami, nepodařilo se nám najít minimální pár (s výjimkou argotického výrazu *szajs*). Jejich distribuce však není ani fakultativní ani komplementární, ale kontrastivní, tyto glidy se mohou vyskytovat ve stejném hláskovém okolí:

/ĩ̯/ : /ɨ̯/   *plansza* [pla̯ʃa]   :   *falsza* [fa̯ʃa]
 /ɨ̯/ : /ĩ̯/   *cygański* [tsiga̯skʲi]   :   *rajski* [ra̯skʲi]
 /ũ̯/ : /ɨ̯/   *szans* [ʃa̯s]   :   *szajs* [ʃajs]
 /ɨ̯/ : /ũ̯/   *tańszy* [ta̯ʃi]   :   *falszywy* [fa̯ʃivɨ]

¹¹³ Tento i následující příklad v této kapitole nalezeny v korpusu Polské akademie věd IPI PAN (není-li uvedeno jinak).

¹¹⁴ Příklad podle: WIŚNIEWSKI, 2001, str. 81.

Aproximanta /ɲ/ má ovšem podstatně menší fonologickou váhu a dosud může být považována za poziční variantu fonému /ɲ/. Obecně je problematický fonologický kontrast s nosovými souhláskami, protože v mnoha případech představují nazální aproximanty a konsonanty fakultativní realizaci téhož segmentu, například:¹¹⁵

awans [avaũs] i [avans]

Proto se nabízí ještě jiné řešení fonologické interpretace těchto segmentů, a to pomocí archifonému. K tomuto pojetí nás mimo jiné vede také fakt rozpadu etymologických nosových samohlásek a splývání jejich realizace s realizací polysegmentálních struktur typu *orální vokál + nazální konsonant*. V současné polštině se tak ustaluje stav, kdy výběr tautosylabického postvokalického nazálního segmentu závisí pouze na hláskovém okolí, resp. na následujícím konsonantu, bez ohledu na etymologii či pravopis.

Zdá se tedy, jako by v tautosylabické pozici byla spojení segmentů *orální vokál + nazální konsonant* a *orální vokál + nazální glida* povrchovou realizací jediné hloubkové struktury. V této pozici lze hovořit o neutralizaci funkčních opozic mezi nosovými samohláskami i aproximantami, neboť jejich volba se řídí v první fázi hláskovým kontextem, ve druhé fázi pak může být fakultativní.

Toto konstatování svádí k interpretaci postvokalického nazálního elementu jako archifonému, charakterizovaného jediným distinktivním rysem, a to [+ nazální rezonance]. Vyjadřuje tak jedinou hloubkovou strukturu, kterou bychom mohli pracovně nazvat *intenční nazalita* a označit N. Na úrovni povrchové struktury je pak tento archifoném realizován různě v závislosti na hláskovém okolí, přesněji řečeno na následujícím segmentu.

Tento přístup tak řeší nejen otázku nazálních diftongů, ale rovněž tautosylabické spojení samohlásky s nosovou souhláskou, ať už je jeho původ jakýkoli. Lze jím dokonce řešit zánik nazality v pozici před etymologickou laterálou a na konci výrazu. V tomto případě odpovídá hloubkové intenční nazalitě povrchová nulová realizace.

Jednotlivé poziční a fakultativní realizace archifonému N pak budou následující:

N	m	<i>tępy</i> [tɛpɨ]
	m̥	<i>tramwaj</i> [trɔm̥vaj]
	n	<i>męczyć</i> [mɛnt͡ʃit͡ʃɛ]
	n̥	<i>rzędy</i> [ʒɛn̥ɟi]
	ɲ	<i>mącić</i> [mɔɲt͡ʃit͡ʃɛ]
	ɲ̥	<i>męka</i> [mɛɲka]
	ɲʲ	<i>kregi</i> [krɛɲʲgʲi]
	ũ	<i>szans</i> [ʃaũs]
	ĩ	<i>koński</i> [kɔĩskʲi]
	0	<i>zaczął</i> [zat͡ʃɔũ]

Konstatujme pro úplnost, že hlásky [m], [n] a s výhradami také [ɲ] mohou v jiné pozici fungovat jako samostatné fonémy. Ostatní jsou vázány pouze na tento archifoném.

¹¹⁵ Idem, str. 82.

Při bližším pohledu na prezentované schéma a na celou teorii archifonému však musíme konstatovat, že problematické jsou zde nazální aproximanty [ŷ], [ĩ]. Jako jediné realizace archifonému mohou vstoupit do funkční opozice (kaški [kɔŷskʲi] : koňski [kɔĩskʲi]).

Proto je třeba vyčlenit jednu z nich jako samostatný foném. Jako příznakový člen se jeví [ĩ]. Lze jej případně považovat i za variantu fonému /ɲ/. Potom by opozice realizovaná v rámci nosových hlásek v pozici mezi vokálem a konsonantem byla následující:

$$/ɲ/ (\text{ĩ}) \quad : \quad /N/$$

Přítom tato opozice je ve většině případů neutralizovatelná.

Budeme-li chtít do tohoto fonologického schématu zapojit rovněž orální aproximanty, pak bude schéma funkčních opozic následující:

$$/ɲ/ (\text{ĩ}) \quad : \quad /N/ \quad : \quad /j/ \quad : \quad /w/$$

Tento systém nepůsobí tak symetrickým dojmem jako systém čtyř aproximant (dvou ústních a dvou nosových) při čistě segmentální analýze. Zdá se tedy, že požadavek na rovnovážnost systému není dodržen. Tento systém však pouze odráží stav, kdy při všeobecné tendenci k diftongizaci je přece patrný výrazný rozdíl mezi systémem orálním a nazálním: zatímco orální aproximanty mohou plnit jak roli semivokálů (neslabičná součást klesavých diftongů) tak úlohu vlastní spíše konsonantům (slabičná pretura, součást konsonantických skupin), nazální dvojhlasý jsou vázané na kontext klesavých diftongů.

Naproti tomu však systém intenční nazality zahrnuje daleko pestřejší škálu segmentů od nazálních aproximant až po nosové sonanty. Domníváme se, že i tyto bifonematické struktury lze – vzhledem k provázanosti celého systému – interpretovat v současné polštině jako spojení diftongického charakteru.

VI

**ZÁVĚR: DIFTONGIZACE V SOUČASNÉM POLSKÉM
FONETICKÉM SYSTÉMU**

V naší práci jsme se pokusili ověřit některé hypotézy týkající se transformace polského hláskového systému. Postupně jsme rozebrali situaci vzniklou v souvislosti s vokalizací etymologického dentálního *ł* a s diftongizační tendencí u etymologických nosových samohlásek a skupin *ústní samohláska + nosová souhláska*. Viděli jsme, že artikulační tendence v současné polštině směřují skutečně k obohacování vokálního systému a nesporně se dají popsat jako směřování k diftongizaci.

Tato zásadní fonetická přestavba se dotýká jak subsystému ústního tak i nosového, integrovány do něj byly i původní dvojhlásky v přejatých výrazech cizího původu. Za diftong lze v polštině považovat zejména strukturu klesavého typu (tj. spojení *vokál + aproximanta*). Jednak proto, že tyto struktury v systému převažují (nosové diftongy jsou pouze klesavé), jednak jsou podporovány již dřívější existencí klesavých diftongů v přejatých výrazech a nakonec proto, že artikulačně a percepčně má aproximanta v tautosylabické postvokálníkové pozici blíže k samohlásce.

Prokázali jsme rovněž, že orální i nazální klesavá diftongická spojení jsou uživateli jazyka interpretována jako struktury shodného charakteru. To se projevuje záměnami různého druhu.

Zároveň se neukázala jako vhodná monofonematická interpretace diftongů na úrovni fonologické. Pokusili jsme se naznačit možnosti reinterpretace polského vokálního systému, které však byly založeny na analýze vycházející z bisegmentálního pojetí diftongů.

Subsystém ústních aproximant tedy v dnešní polštině čítá dva fonémy, starou gliidu /j/ a novou /w/, přičemž distribuce a alofonie fonému /w/ dosud svědčí o jeho konsonantickém původu. Tento foném však začíná výrazně ustupovat z pozic, které nejsou charakteristické pro aproximantu a tím se rovněž snižuje frekvence jeho alofonů.

Etymologické nosové samohlásky prošly kompletní změnou v pozičně podmíněný systém bisegmentálních spojení, který konverguje se systémem *vokál + nazální konsonant*. Realizace těchto spojení je pak vždy složeno z orálního vokálu (s koartikulační nazalizací) a nazálního segmentu, kterým může být v zásadě nazální konsonant nebo nazální aproximanta. Právě tento druhý člen nazálních diftongů je téměř výhradně závislý na hláskovém okolí (a v dalším členění pak případně na fakultativní volbě), proto jsme jej interpretovali jako tzv. *intenční nazalitu* a zavedli pro něj archifoném N. Ten může v rámci subsystému nosových diftongů vstupovat do funkční opozice pouze s nazální aproximantou /ɲ/, a to ještě v omezeném počtu kontextů.

Uvedené interpretace zajisté nejsou jediné možné a určitě je v nich možno nalézt mnohé nedůslednosti a problematická místa. Celá tato studie je však pouze jedním z příspěvků k diskusi na téma změn polského hláskosloví, změn, které v současné době probíhají a naznačují další vývoj tohoto nesmírně zajímavého hláskového systému.

Kudy se bude tento systém dále ubírat, které tendence potlačí a které naopak rozvine, to v tuto chvíli můžeme pouze odhadovat.

PŘÍLOHA

Tabulka fonetické transkripce API, verze 2005

THE INTERNATIONAL PHONETIC ALPHABET (revised to 2005)

CONSONANTS (PULMONIC)

© 2005 IPA

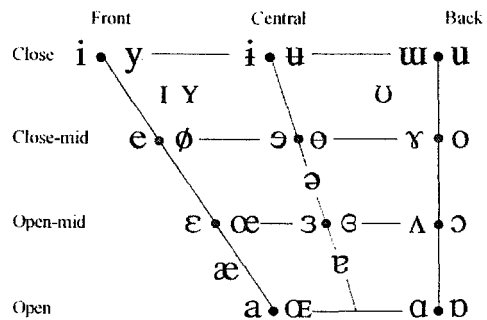
	Bilabial	Labiodental	Dental	Alveolar	Postalveolar	Retroflex	Palatal	Velar	Uvular	Pharyngeal	Glottal
Plosive	p b			t d		ʈ ɖ	c ɟ	k ɡ	q ɢ		ʔ
Nasal	m	ɱ		n		ɳ	ɲ	ŋ	ɴ		
Trill	ʙ			ʀ					ʀ		
Tap or Flap		ⱱ		ɾ		ɽ					
Fricative	ɸ β	f v	θ ð	s z	ʃ ʒ	ʂ ʐ	ç ʝ	x ɣ	χ ʁ	ħ ʕ	h ɦ
Lateral fricative				ɬ ɮ							
Approximant		ʋ		ɹ		ɻ	j	ɰ			
Lateral approximant				l		ɭ	ʎ	ʟ			

Where symbols appear in pairs, the one to the right represents a voiced consonant. Shaded areas denote articulations judged impossible.

CONSONANTS (NON-PULMONIC)

Clicks	Voiced implosives	Ejectives
◌ ʘ Bilabial	ɓ Bilabial	ʼ Examples:
◌ ǀ Dental	ɗ Dental/alveolar	ɓʼ Bilabial
◌ ǃ (Post)alveolar	ɟ Palatal	ɗʼ Dental/alveolar
◌ ǁ Palatoalveolar	ɠ Velar	ɠʼ Velar
◌ ǂ Alveolar lateral	ɡ Uvular	ɡʼ Alveolar fricative

VOWELS

Where symbols appear in pairs, the one to the right represents a rounded vowel.

OTHER SYMBOLS

ʍ Voiceless labial-velar fricative	ɕ ʑ Alveolo-palatal fricatives
ʋ Voiced labial-velar approximant	ɺ Voiced alveolar lateral flap
ɥ Voiced labial-palatal approximant	ɧ Simultaneous ʃ and x
ħ Voiceless epiglottal fricative	
ʕ Voiced epiglottal fricative	Affricates and double articulations can be represented by two symbols joined by a tie bar if necessary.
ʡ Epiglottal plosive	

kp̚ ts̚

SUPRASEGMENTALS

ˈ	Primary stress
ˌ	Secondary stress
ː	Long
ˑ	Half-long
˚	Extra-short
◌̥	Minor (foot) group
◌̦	Major (intonation) group
◌̧	Syllable break
◌̨	Linking (absence of a break)

DIACRITICS Diacritics may be placed above a symbol with a descender, e.g. ɲ̥̄

◌̥ Voiceless	◌̇ Breathy voiced	◌̣ Dental
◌̇ Voiced	◌̣ Creaky voiced	◌̡ Apical
◌̣ Aspirated	◌̡ Linguolabial	◌̠ Laminar
◌̡ More rounded	◌̠ Labialized	◌̣̠ Nasalized
◌̠ Less rounded	◌̣̠ Palatalized	◌̠ Nasal release
◌̣̠ Advanced	◌̣̠ Velarized	◌̠ Lateral release
◌̠ Retracted	◌̣̠ Pharyngealized	◌̠ No audible release
◌̣̠ Centralized	◌̣̠ Velarized or pharyngealized	
◌̣̠ Mid-centralized	◌̣̠ Raised	
◌̣̠ Syllabic	◌̣̠ Lowered	
◌̣̠ Non-syllabic	◌̣̠ Advanced Tongue Root	
◌̣̠ Rhoticity	◌̣̠ Retracted Tongue Root	

TONES AND WORD ACCENTS LEVEL CONTOUR

ē or ˥	Extra high	ē or ˩	Rising
ē	High	ē	Falling
ē	Mid	ē	High rising
ē	Low	ē	Low rising
ē	Extra low	ē	Rising-falling
˩	Downstep	˩	Global rise
˥	Upstep	˥	Global fall

RÉSUMÉ

PŘESTAVBA FONOLOGICKÉHO SYSTÉMU SOUČASNÉ POLŠTINY S DŮRAZEM NA VOKALIZMUS

Shrnutí

Polština je jazykem s převahou konsonantizmu. Její vokální systém byl v minulosti poměrně stabilní a vyznačoval se systémem orálních a dvou nazálních samohlásek a nepřítomností diftongů (kromě malého množství slov cizího původu a vokálních struktur s aproximantou /j/, které však nebyly považovány za diftongické).

Zhruba od 19. stol. se polský fonetický a fonemický systém začíná výrazně měnit ve prospěch polysegmentálních vokálních struktur diftongického charakteru. Tento trend sílí zejména v poslední době.

Nové diftongy či diftongoidy vznikají dvojím či trojím způsobem. Orální diftongy povstávají ze spojení vokálu s etymologickým dentálním /l/ (*ł*) díky progresivní vokalizaci této laterály v aproximantu /w/. Nazální dvojhlásky jsou buďto kontinuanty původních nosových samohlásek nebo struktury *ústní vokál + nazální konsonant*, v obou případech před frikativou.

Aproximanta /w/ má původ v praslovanském nepalatalizovaném /l/, které se v průběhu vývoje změnilo v dentální /l/ (*ł*), labializovalo se a po zániku funkční korelace s „měkkým“ /j/ se postupně vokalizovalo. Tato změna dnes již zasáhla téměř celé území Polska. Foném /w/ se však kromě diftongických struktur může vyskytovat rovněž v jiných pozicích (v sousedství konsonantů), čímž se liší od druhé polské aproximanty /j/ a naopak její tato fonotaktická distribuce sblízuje s konsonanty. S těmi má společné také poziční varianty, palatalizovaný a neznělý alofon. V „konsonantických“ pozicích však foném /w/ v současnosti zaniká, čímž posiluje svou charakteristiku glidy.

V případě nazálních diftongů či diftongoidů je patrna výrazná konvergence mezi původními nosovými samohláskami a strukturami *orální vokál + nazální konsonant*. V obou případech je dnes patrna tendence ke stejnému typu výslovnosti, která se liší pouze v závislosti na hláskovém okolí. Před okluzí tak převládá realizace *orální vokál + nazální konsonant*, před frikí zase *orální vokál + nazální glida*. Druhý typ realizace lze považovat za diftongický.

O artikulačním i percepčním splývání starých ústních diftongů v přejatých slovech typu *Europa* a nových ve výrazech typu *pełny* svědčí pravopisné záměny obou struktur u dětí a místy i u dospělých. Existují však rovněž doklady jisté konvergence diftongů ústních a nosových (při oslabení nazality), které nacházíme mj. v poezii. Svědčí to o skutečně artikulačně podobné, diftongické realizaci struktur vzniklých vokalizací /l/ i artikulační změnou původních nosových vokálů a konsonantů.

Z hlediska fonetického postulujeme, že každé spojení aproximanty s vokálem je a priori diftongického charakteru. O hodnocení takové struktury v konkrétním jazyce pak rozhoduje chování celého systému a také jazyková tradice. Pro polštinu je v současnosti charakteristický zejména vznik celého spektra nových klesavých diftongů, které získávají oporu v systému díky existenci starých klesavých diftongů v přejatých slovech a ve strukturách *vokál + aproximanta /j/*.

I přes tuto výraznou tendenci k diftongizaci se po stránce fonologické jeví účelnější interpretovat dvojhlásky jako bifonemické spojení. Vedle samohlásek ústních tak získáváme základní systém čtyř aproximant – dvou ústních a dvou nosových: [j] : [w] : [ɨ] : [ɨ̃].

Vzhledem k tomu, že v nazálních diftonzích i ve spojení *orální vokál + nazální konsonant* se nosový segment realizuje v závislosti na hláskovém okolí, je možno tento segment popsat pomocí archifonému /N/ („intenční nazalita“). Ten pak vstupuje do funkční opozice s ústními aproximantami a s nosovou glidou /ɨ/, která jediná není plně podmíněna pozičně a její volba také není fakultativní. Navrhovaný fonologický systém diftongoidních postvokálních segmentů je tedy pro současnou polštinu: /j/ : /w/ : /ɨ/ : /N/.

Další vývoj jazyka prokáže, zda se prezentovaný systém ustálí v této podobě.

PRZEBUDOWA SYSTEMU FONOLOGICZNEGO WSPÓŁCZESNEGO JĘZYKA POLSKIEGO Z AKCENTEM NA WOKALIZM

Streszczenie

Język polski jest językiem z przeważającym konsonantyzmem. Jego system wokaliczny był w przeszłości stosunkowo stabilny. Składał się z dwóch subsystemów – systemu samogłosek ustnych oraz dwu samogłosek nosowych. Kolejną jego cechą był brak dyftongów (poza niewielką ilością słów pochodzenia obcego oraz struktur samogłoskowych z półsamogłoską [j], których tradycyjnie nie uważa się za dyftongiczne).

Mniej więcej od XIX w. polski system fonetyczny oraz fonemiczny zaczyna ulegać poważnym zmianom. Coraz większą rolę zaczynają odgrywać polisegmentalne struktury samogłoskowe o charakterze dyftongicznym. Tendencja ta nasila się szczególnie w ostatnim czasie.

Istnieją dwa lub nawet trzy sposoby tworzenia się nowych dyftongów czy dyftongoidów. Dwugłoski ustne powstają z połączenia samogłoski z etymologicznym /l/ (ł) zębowym dzięki jego postępującej wokalizacji w półsamogłoskę /w/. Dyftongi nosowe są kontynuantami pierwotnych samogłosek nosowych lub też struktur *samogłoska ustna* + *spółgłoska nosowa*, w obu przypadkach przed spółgłoską szczelinową.

Półsamogłoska /w/ pochodzi z prasłowiańskiego niepalatalizowanego /l/, które w wyniku ewolucji przekształciło się w /l/ (ł) zębowe z zaokrągleniem warg i, po zniesieniu funkcjonalnej korelacji z „miękkim” /l̥/, z czasem się wokalizowało. Zmiana ta objęła dziś już prawie całość terenów polszczyzny. Fonem /w/, poza strukturami dyftongicznymi, może pojawiać się również w innych pozycjach (w sąsiedztwie spółgłosek), co odróżnia go od drugiej polskiej półsamogłoski /j/. Ta dystrybucja fonotaktyczna przybliża go jednocześnie do spółgłosek. Również analogicznie do nich ma on warianty pozycyjne – alofony palatalizowany (zmiękczone) oraz bezdźwięczny. Jednakże w pozycjach „spółgłoskowych” fonem /w/ powoli zanika, czym wzmacnia swoją pozycję półsamogłoski.

W przypadku nosowych dyftongów czy dyftongoidów, wyraźna jest konwergencja między pierwotnymi samogłoskami nosowymi oraz strukturami *samogłoska ustna* + *spółgłoska nosowa*. W obu przypadkach można dziś zaobserwować tendencję do tego samego rodzaju wymowy, która zmienia się jedynie w zależności od kontekstu fonetycznego. Przed zwarciem w jamie ustnej przeważa realizacja *samogłoska ustna* + *spółgłoska nosowa*, przed szczeliną zaś *samogłoska ustna* + *półsamogłoska nosowa*. Drugi wymieniony rodzaj artykulacji można oznaczyć jako dyftongiczny.

Udokumentowaniem artykulacyjnego oraz percepcyjnego splotywania starych dwugłosek ustnych w wyrazach pochodzenia obcego, takich jak *Europa*, z nowymi, w wyrazach jak *pełny*, są zamiany ortograficzne w ramach obu tychże struktur, obserwowane u dzieci oraz czasami również wśród dorosłych. Jednak proces asymilacji nie dotyczy jedynie dwugłosek ustnych. Istnieją również dowody konwergencji dyftongów ustnych i nosowych (przy osłabionej nosowości), które znajdujemy m.in. w poezji. Jest to, z punktu widzenia artykulacyjnego, przejaw podobnej, dyftongicznej realizacji struktur, powstałych w wyniku wokalizacji /l/ oraz zmiany artykulacyjnej pierwotnych samogłosek i spółgłosek nosowych.

Autor pracy wychodzi z założenia, że, z punktu widzenia fonetycznego, każde połączenie półsamogłoski z samogłoską ma *a priori* dyftongiczny charakter. Ocena takiej struktury w systemie konkretnego języka, zależy od funkcjonowania danego systemu oraz od tradycji językowej. Dla współczesnego języka polskiego charakterystyczna jest przede wszystkim tendencja do tworzenia mnóstwa nowych dyftongów opadających, które mają oparcie w systemie dzięki obecności starych dyftongów opadających w zapożyczeniach oraz w strukturach *samogłoska* + *półsamogłoska* /j/.

Wbrew tej wyrazistej tendencji dyftongizacyjnej, z punktu widzenia fonologicznego, bardziej zasadna wydaje się interpretacja dyftongów jako połączeń bifonematycznych. Obok samogłosek ustnych, wyłania się więc podstawowy system czterech półsamogłosek – dwu ustnych oraz dwu nosowych: [j] : [w] : [ɨ] : [ɨ̃].

Ze względu na to, że segment nosowy, zarówno w przypadku pierwotnych dyftongów nosowych, jak i w pierwotnym połączeniu *samogłoska ustna* + *spółgłoska nosowa*, realizowany jest w zależności od kontekstu fonetycznego, segment ten można opisać za pomocą archifonemu /N/

(„nosowość intencyjna, celowa”). Ten następnie wchodzi w opozycję funkcyjną z półsamogłoską nosową /ɲ/, której występowanie, jako jedynej, nie jest w pełni uwarunkowane przez kontekst, a jej wybór nie jest fakultatywny. W związku z tym proponowany system fonologiczny dyftongoidalnych segmentów posamogłoskowych współczesnej polszczyzny przedstawia się następująco: /j/ : /w/ : /ɲ/ : /N/.

Dalszy rozwój pokaże czy prezentowany system utrwali się w tej postaci.

RECONSTRUCTION OF THE PHONOLOGICAL SYSTEM OF CONTEMPORARY POLISH LANGUAGE WITH AN ACCENT ON THE VOCALIC SYSTEM

Résumé

Polish is a language with a prevailing consonantism. Its vocalic system has been relatively stable. It has been characteristic by an oral and a two-vowels nasal subsystems. It also missed the diphthongs (except a small number of foreign expressions and some vocalic structures with the glide /j/ which however haven't been considered as diphthongs).

The new diphthongs or diphthongoids can be created in in two or three different ways. Oral diphthongs are made from the connection of a vowel with an etymological dental /l/ (*l*) owing to the progressive vocalisation of this lateral liquid into the glide /w/. Nasal diphthongs are the continuants of either the primitive nasal vowels or the structures *oral vowel + nasal consonant*, in the both cases before a spirante.

The glide /w/ originates in a Proto-Slavonic non-palatalised /l/, which has changed during its evolution into a dental /l/ (*l*) with labialisation and has been progressively vocalised after the decline of the functional correlation with the “soft” /l̥/. That change regards almost the whole Polish territory today. However, the phoneme /w/ can appear not only in diphthong structures but also in some other positions (in nearness of the consonants). This phonotactic distribution distinguishes it from the other Polish glide /j/ and in the same time assimilates it into the consonants. The phoneme /w/ has also some common positional variants: a palatalised and a voiceless allophone. However, it is actually vanishing in the “consonant” positions enforcing glide's characteristics.

In the case of the nasal diphthongs, there is a clear convergence between the primitive nasal vowels and the structures of *oral vowel + nasal consonants*. In the both cases, there is actually a tendency to the same kind of articulation, which we can distinguish just in relation to the phonetic nearness. So, the realisation *oral vowel + nasal consonant* comes before an occlusion, and the realisation *oral vowel + nasal glide* before a constriction. The second kind of realisation can be considered as a diphthong.

The articulatory and perceptual convergence of the old oral diphthongs in foreign expressions like *Europa* and the new ones in expressions like *petny* is proved by orthographic changes of the both structures easily observed in children and, sometimes in adults. It is also possible to proof some kind of convergence between the oral and the nasal diphthongs (in the case of an articulatory reduction of nasality) It is possible to find them even in poetry. It proves that the articulation of the structures, made from the vocalisation of /l/ and from the articulatory change of the primitive nasal vowels and consonants, is really similar and diphthong-based.

I deduct that from the phonetic point of view every junction of a glide with a vowel has *a priori* a diphthong characteristics. However, the valuation of this kind of structure in a distinctive language depends on the behaviour of the whole system and on the linguistic tradition as well. Actually, the rise of large varieties of new falling diphthongs is characteristic for the Polish. They are being embedded in the system by the existence of the old falling diphthongs in the foreign expressions and in the structures *vowel + glide /j/*.

In spite of this clear diphthongising tendency, it seems to be more appropriate to interpret the Polish diphthongs as a bi-phoneme junction in the phonological analysis. Also, besides the oral

vowels, we get a basic system of four glides – two of them oral and the other two nasal: [j] : [w] : [ɨ̃] : [w̃].

Considering that the nasal segment is realised in dependence to the phonetic nearness in both nasal diphthongs and the structure *oral vowel + nasal consonant*, it is possible to describe this segment by means of the archiphoneme /N/ (an “intentional nasality”). It consequently functionally collides with the oral glides and with the nasal glide /ɨ̃/, which is the only not fully dependant on the position and its choice isn’t also facultative. As a conclusion comes phonological system of the diphthongoid postvocalic segments in contemporary polish which can be presented like : /j/ : /w/ : /ɨ̃/ : /N/.

The likely evolution of the language will show if the presented system will become consolidated in this formula.

BIBLIOGRAFIE

- BALOWSKI, Mieczysław: *Fonetika a fonologie současné polštiny*. Praha: Karolinum, 1993.
- BARTNICKA-DĄBKOWSKA, Barbara, JAWORSKI, M., SINIELNIKOFF, Roxana: *Gramatyka opisowa języka polskiego z ćwiczeniami, tom I - Fonetyka, części mowy, słowotwórstwo*. Warszawa: Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych, 1961.
- BAK, Piotr: *Gramatyka języka polskiego: Zarys popularny*. Warszawa: Wiedza powszechna, 1989.
- BENNI, Tytus: *Fonetyka opisowa języka polskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich - Wydawnictwo, 1959.
- DEJNA, Karol: *Dialekty polskie*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Ossolineum, 1973.
- DŁUGOSZ-KURCZABOWA, Krystyna, DUBISZ, Stanisław: *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2006.
- DŁUSKA, Maria: *Fonetyka polska, cz. I Artykulacje głosek polskich*. Kraków: Wydawnictwo Studium Słowiańskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1950.
- DUBĚDA, Tomáš: *Jazyky a jejich zvuky. Univerzálie a typologie ve fonetice a fonologii*. Praha: Karolinum, 2005.
- DUKIEWICZ, Leokadia: *Fonetyka*. In: *Gramatyka współczesnego języka polskiego, Fonetyka i fonologia*. Kraków: Instytut języka polskiego PAN, 1995.
- KARAŚ, Mieczysław, MADEJOWA, Maria: *Słownik wymowy polskiej PWN*. Warszawa - Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977.
- KLEBANOWSKA, Barbara: *Interpretacja fonologiczna zjawisk fonetycznych w języku polskim – z ćwiczeniami*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2007.
- KLEMENSIEWICZ, Zenon: *Gramatyka współczesnej polszczyzny kulturalnej w zarysie*. Wrocław - Warszawa: Książnica - Atlas, 1946.
- KONECZNA, Halina: *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965.
- MAŃCZAK, Witold: *Polska fonetyka i morfologia historyczna*. Łódź - Warszawa - Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965.
- NAGÓRKO, Alicja: *Zarys gramatyki polskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.
- NOWAKOWSKI, Paweł: *Wariantywność współczesnej polskiej wymowy scenicznej*. Poznań: Sorus, 1997.
- OSTASZEWSKA, Danuta, TAMBOR, Jolanta: *Fonetyka i fonologia współczesnego języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2008.
- OSTASZEWSKA, Danuta, TAMBOR, Jolanta: *Podstawowe wiadomości z fonetyki i fonologii współczesnego języka polskiego*. Katowice, Wydawnictwo Uniwersyteu Śląskiego, 1997.
- PALKOVÁ, Zdena: *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha: Karolinum, 1994.
- ROCLAWSKI, Bronisław: *Zarys fonologii, fonetyki, fonotaktyki i fonostatystyki współczesnego języka polskiego*. Gdańsk: Uniwersytet Gdański, 1976.
- ROSPOND, Stanisław: *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2007.
- SAWICKA, Irena: *Fonologia*. In: *Gramatyka współczesnego języka polskiego, Fonetyka i fonologia*. Kraków: Instytut języka polskiego PAN, 1995.
- Słownik języka polskiego (kollektiv autorů)*. Elektronická verze 1.0. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004.

- STIEBER, Zdzisław: *Rozwój fonologiczny języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1952.
- STRUTYŃSKI, Janusz: *Gramatyka polska*. Kraków: Wydawnictwo Tomasz Strutyński, 2000.
- SZPYRA-KOZŁOWSKA: *Wprowadzenie do współczesnej fonologii*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2002.
- TAMBOR, Jolanta: *Fonetyka i fonologia współczesnego języka polskiego. Ćwiczenia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007.
- TLÁSKAL, Jaromír: *Fonetika a fonologie současné evropské portugalštiny*. Praha: Karolinum, 2006.
- WIERZCHOWSKA, Bożena: *Fonetyka i fonologia języka polskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980.
- WIERZCHOWSKA, Bożena: *Opis fonetyczny języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967.
- WIŚNIEWSKI, Marek: *Zarys fonetyki i fonologii współczesnego języka polskiego (4. wyd.)*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001.

* * *

V této studii bylo rovněž využito jazykového korpusu Polské akademie věd IPI PAN.

* * *

Rozsah práce: 97 NS

Praha, 2008